

תיארוך בתי הכנסת העתיקים בגולן: הבהרות, עדויות והצעות

- 6 דוד עמית מורה נבוכי הזמן:
על תיארוך בתי הכנסת העתיקים
- 13 חיים בן דוד תרומת הסקר הקרמי לתיארוך בתי הכנסת
המונומנטליים בגולן
- 29 רוני עמיר הסגנון ככלי לתיארוך: תיארוך יחסי של
בתי הכנסת בגולן
- 51 צבי אורי מעוז יסודות כרונולוגיים באמנות בתי הכנסת
בגולן
- ***
- 65 נעה יובל-חכם 'כנשר יעיר קנו': למשמעותו של מוטיב
הנשר בבתי הכנסת הקדומים בגליל ובגולן

מורה נבוכי הזמן: על תיארוך בתי הכנסת העתיקים

דוד עמית

מבקרי מדע הארכאולוגיה מתלוצצים באמרם כי בעבור הארכאולוגים העתיד הוא יציב וקבוע ואילו העבר משתנה תדיר. אין לך דוגמה טובה יותר להמחשת צדקתה של הלצה זו מתיארוך בתי הכנסת הקדומים בארץ־ישראל, הנע בדור האחרון כמטוטלת מצד לצד.

שלושה מתוך ארבעת המאמרים בחוברת 'קתדרה' זו שעניינם בתי הכנסת הקדומים בארץ, מאמריהם של רוני עמיר, חיים בן דוד ואורי צבי מעוז, מתמקדים בשאלת זמנם של בתי הכנסת בגולן. שלושת המחברים הללו, האחת ארכאולוגית וחוקרת אמנות עתיקה, ושניים שהתמחותם ארכאולוגיה של השדה, ושהם מהבולטים שבחוקרי הגולן, יוצאים משלוש נקודות מוצא שונות בניסיונם לענות על שאלת התיארוך.

בתי הכנסת של הגולן אינם עומדים לעצמם, ותיארוכם קשור בתיארוך בתי הכנסת של הגליל ושל הארץ כולה. לפיכך מן הראוי להקדים לשלושת המאמרים, המתמקדים בהיבטים מקצועיים פרטניים, מבוא קצר שיהיה בבחינת מורה נבוכים לקוראים שאינם בקיאים ברזי הארכאולוגיה. בעת הכנת החוברת היה מצוי באמתחת המערכת מאמרה של נעה יובל־חכם 'למשמעותו של מוטיב הנשר בבתי הכנסת הקדומים בגליל ובגולן'. אך טבעי הדבר שהוא יצורף לגיליון זה.

מתי הוקמו בתי הכנסת?

בארץ־ישראל ידועים יותר מ־100 בתי כנסת מהתקופה שלאחר חורבן בית שני ועד הכיבוש המוסלמי. רק בשישה מהם (כפר־נבוריה, בית־אלפא, חורבת סוסייה, אשקלון, עזה ודיר־עזיז) נמצאו כתובות

הנושאות תאריך. וגם באלה המעטים, בחלקם לא ברור אם התאריך הוא מועד הקמת הבניין או שמה מועד שבו נוספו לו תוספות, ובחלקם התאריך אינו שלם ויש כמה אפשרויות להשלימו.¹ לנוכח מיעוט זעום זה של תאריכים מוחלטים, נזקקים החוקרים להסתמך על שיטות מחקר ואמצעי מחקר העומדים לרשותם בבואם לתארך מבנים עתיקים. דא עקא שלמרות ההתקדמות המתמדת ברמת הדיוק של השיטות והאמצעים הללו, התוצאות המתקבלות באמצעותם אינן חד־משמעיות, ונתונות לא פעם לפרשנות מקדימה או מאחרת.

מדובר למעשה בשתי השיטות העיקריות שהמחקר הארכאולוגי נשען עליהן: השיטה הטיפולוגית-הסגנונית והשיטה הסטרטיגרפית. בשיטה הטיפולוגית-הסגנונית מתארכים מבנה לפי סגנונו הארכיטקטוני – הכולל את סגנון הבנייה ובעיקר את העיטור הארכיטקטוני, המאפיין בדרך כלל בנייני ציבור – תוך השוואתו למבנים מקבילים שתאריכם ידוע, ושנמצאים באותו מרחב גאוגרפי, במקרה דגן בעיקר בארץ-ישראל ובסוריה.

מאמרה של עמיר דלהלן הוא דוגמה מעולה לניתוח סגנוני מדויק ומקיף המביא בחשבון את המסגרת הגאוגרפית וההיסטורית של בתי הכנסת בגליל באזור הכינרת ובגולן. על סמך ניתוח זה, וללא הזדקקות לנתונים ארכאולוגיים נוספים, המחברת משחזרת מעין אילן יוחסין סגנוני, שבו האב טיפוס הקדום השפיע על בניו ודרכם על בני בניו, ומכך עולות מאלהן מסקנות כרונולוגיות באשר לקדום ולמאוחר.

בשיטה הסטרטיגרפית תיארוך המבנה נקבע סמוך לאחר זמנה של השכבה שעליה הוא נבנה (terminus post quem), וזמנה של שכבה זו נקבע על פי הממצא הקטן (לרוב מטבעות וכלי חרס) שנמצא בה, חתום ברצפת המבנה שמעליה.

כאשר שתי השיטות מניבות תוצאות זהות מסתבר כי התיארוך מדויק למדי. אולם במחקר בתי הכנסת לא כך הוא.

בתי הכנסת הראשונים שזכו למחקר מדעי היו בתי הכנסת הגליליים, המצטיינים בבנייה מונומנטלית – אלה נחקרו בראשית המאה העשרים בידי החוקרים הגרמנים היינריך קוהל וקרל וצינגר.² עבודה מקפת ויסודית זו, שלא נסֶלְחָה גם כיום, התבססה על השיטה הטיפולוגית בלבד ולא נסתייעה כלל בחפירה ארכאולוגית סטרטיגרפית. בכרונולוגיה שקבעו קוהל ווֹצינגר, ושלפיה נבנו בתי הכנסת הגליליים המונומנטליים במאה השנייה והשלישית, נעשו אמנם במשך השנים שינויים ותיקונים, אך היא נתקבלה בעיקרה על דעת החוקרים עד השליש האחרון של המאה העשרים.³ כרונולוגיה זו הייתה גם הבסיס לכרונולוגיה של שתי הקבוצות הטיפולוגיות האחרות של

1 על הכתובות בכפר-נבוריה, בבית-אלפא ובחורבת סוסייה, ראו בערכיהם אצל: י' נוה, על פסיפס ואבן: הכתובות הארמיות והעבריות מבתי-הכנסת העתיקים, ירושלים תשל"ח; על כתובות אשקלון ועזה, ראו בערכיהם אצל: ל' רוט-גרסון, הכתובות היווניות מבתי הכנסת בארץ-ישראל, ירושלים תשמ"ז; לדיווח ראשוני על תאריך בכתובת מדיד-עזיז ראו: ל' די סגני, 'כתובות יוניות חדשות מבתי כנסת', ע' ליבנר (עורך), חידושים בחקר בית הכנסת הקדום ועולמו: תקצירי הרצאות, אוניברסיטת בריאילן, כ"א בסיוון תשס"ד, עמ' 21.

2 H. Kohl & C. Watzinger, *Antike Synagogen in Galilaea*, Leipzig 1916

3 התיקון העיקרי היה איחור זמן הקמתם של בתי הכנסת הנדונים למאה השלישית, בעיקר למחציתה השנייה. ראו: י' צפירי, ארץ-ישראל מחודשן בית שני ועד הכיבוש המוסלמי, ב: הממצא הארכאולוגי והאמנותי, ירושלים תשמ"ח, עמ' 176.

בתי הכנסת – אלו של טיפוס המעבר ואלו המאוחרים, הביזנטיים – קבוצות שנתקבעו במחקר עד הדור האחרון, ושעדיין משמשות במינוח הנקוט במחקר בתי הכנסת אף שתקפותן התערערה זה כבר.⁴

ערעור ראשון על כרונולוגיה זו עלה דווקא מהחפירות המחודשות בבית הכנסת בכפר-נחום, שנחשב בצדק למייצג הטוב ביותר של קבוצת בתי הכנסת הגליליים המונומנטליים. האבות הפרנציסקנים וירגיליו קורבו וסטניסלב לופרדה, שהחלו לחפור במקום בשנת 1968, מצאו מתחת לתשתית רצפתו החתומה של בית הכנסת אלפי מטבעות, ועל סמך המאוחרים שבהם תיארכו את גמר הקמת הבניין לרבע האחרון של המאה החמישית לסה"נ. התברר אפוא כי בין תוצאות השיטה הטיפולוגית לתוצאות השיטה הסטרטיגרפית קיים פער של 200-300 שנה!

מאז פרסומן הראשון היו מסקנותיהם של חופרי כפר-נחום – שעורכנו מדי פעם עם התקדמות החפירות, ושלא היו נקיות מסתירות ומכשלים מתודולוגיים – סלע מחלוקת בין חוקרי בתי הכנסת. בעלי הגישה ה'שמרנית', ובראשם גדעון פרסטר ויורם צפירי, טענו ועדיין טוענים כי הנתונים הטיפולוגיים הם המכריעים את הכף, וכי סגנון הבנייה והעיטור הארכיטקטוני בכפר-נחום הוא רומי ולא ביזנטי.⁵ את הנתונים הסטרטיגרפיים שעליהם הסתמכו חופרי כפר-נחום, דהיינו הממצא המאוחר מתחת לרצפות, מייחסים פרסטר וצפירי לשלבי תיקונים ושיפוצים שנעשו במהלך התקופה הביזנטית בבניין שבמקורו נבנה מאות שנים קודם לכן. אודה כי כתלמיד נאמן של פרסטר וצפירי אימצתי במשך שנים את טענותיהם בנדרון, וכמוני עשו רבים. חלפו כמעט שלושים שנה שבהם בית הכנסת של כפר-נחום נשאר סלע מחלוקת יחיד כמעט, בבחינת יוצא מן הכלל המעיב מעט על שלמות המבנה הכרונולוגי הנקוט מראשית המחקר, אך אינו מערער עדיין את יסודותיו.

בינתיים, בשנות השבעים והשמונים של המאה העשרים, חפרה משלחת אמריקנית בניהולם של אריק וקרול מאירס וג'יימס סטריינג' במספר בתי כנסת גליליים: בכפר-נבוריה, במירון, בגוש-חלב ובחורבת שמע. למפעל מחקרי זה נודעה חשיבות רבה בשל היקפו ובעיקר משום שחפירת בתי הכנסת לוותה בחפירת שטחים נרחבים יחסית של רובעי מגורים סביב מבני הציבור. המסקנות הכרונולוגיות של חוקרים אלה תמכו בדרך כלל בגישה המקדימה את שלב ההקמה למאה השלישית לסה"נ, אף שהן נבעו בעיקרן מפרשנות הנתונים הסטרטיגרפיים. אגב, דוגמה בולטת זו, שאינה מתיישבת עם החלוקה הכללית-הסכמטית שהצגתי לעיל, ממחישה עד כמה רבגוניים הם פניו של המחקר המודרני. חולשתן של המסקנות של מאירס וחבריו היא בניסיון לעגן את הרצף הסטרטיגרפי בנתונים היסטוריים על רעשי אדמה שפקדו את הגליל בתקופה הרומית והביזנטית. על כל פנים, אף שבמשך השנים קמו עוררין על מסקנות אלו,⁶ לא היה בטענותיהם של המערערים כדי להטות את הכף במחלוקת הכרונולוגית.

4 השו: מ' אבייבנה, 'חקר בתי הכנסת עד שנות ה-70', אחא"ח, עמ' 257-258; 'לוי, 'חקר בתי הכנסת משנות ה-70 ואילך', שם, עמ' 258-261.

5 G. Foerster, 'Notes on Recent Excavations at Capernaum', *IEJ*, 21 (1971), pp. 207-216; 'צפירי, 'בתי הכנסת במרות ובכפר נחום ותאריכם של בתי הכנסת הגליליים – עיון מחודש', ארץ-ישראל, כ (תשמ"ט), עמ' 337-345.

6 ראו לדוגמה: א' נצר, 'בתי-הכנסת בגוש-חלב וח'רבת שמע – מבט מחדש', ארץ-ישראל, כה (תשנ"ו), עמ' 450-455.

התפנית במחקר בשנים האחרונות

רק בשנה האחרונה של המאה העשרים חלה תפנית חשובה במחלוקת הנדונה, ודעת המיעוט של חופרי כפר-נחום זכתה לתמיכה מכמה כיוונים. בעקבות ניתוח סטרטיגרפי מפורט של ממצאי בתי הכנסת בגוש-חלב ובכפר-נחום, כפי שפורסמו בידי חופרי אתרים אלה, הגיעה ג'ודי מגנס למסקנה כי בית הכנסת בגוש-חלב הוקם לא לפני המחצית השנייה של המאה החמישית, וזה של כפר-נחום – במחצית הראשונה של המאה השישית.⁷ למסקנות כרונולוגיות דומות הגיע מרדכי אביעם בחפירתו בבית הכנסת בברעם, שאף הוא נחשב לנציג מובהק של בתי הכנסת הגליליים המונומנטליים. על סמך חפירה סטרטיגרפית מתחת לרצפת המבנה קבע אביעם כי בית הכנסת על רצפתו וקירותיו נבנה לא לפני אמצע המאה החמישית.⁸

מכאן ואילך שוב לא ניתן היה לדחות בנקל את הגישה המאחרת ב-200 שנה ויותר את מועד הקמתם של בתי הכנסת המונומנטליים ה'קרומים'. החוקרים נאלצים אפוא להתמודד כיום עם הסתירה הבולטת בין המסקנות הכרונולוגיות של השיטה האחת לאלו של האחרת.

בחיפוש אחר דרכים ליישוב הסתירה נקטו שתי גישות עיקריות. חוקרי האמנות ואף כמה מעמיתיהם הארכאולוגים ממשיכים לתת עדיפות מוחלטת לסגנון האדריכלי. לדידם הוא הקובע, ואת הממצא הארכאולוגי יש 'לכייל' על פיו. במילים אחרות, אם התמונה הסטרטיגרפית אינה תואמת את הכרונולוגיה הסגנונית, שומה על הארכאולוג לחפש את הגורם הזר ששיכש את התמונה.

לעומתם בעלי הגישה המעדיפה את הנתונים הארכאולוגיים ה'טהורים', ובראשם מגנס, סבורים שהגבולות הכרונולוגיים של הסגנון האדריכלי אינם כה נוקשים כפי שסבורים חוקרי האמנות. מגנס מנסה להוכיח כי בתי הכנסת הגליליים המונומנטליים שייכים למסורת אדריכלית רומית שנמשכה בסוריה ובצפון ארץ-ישראל עד המאה השישית, גם כאשר בקרבם נבנו בתי כנסת במסורת 'ביזנטית' כה שונה (דוגמת בתי הכנסת בבית-אלפא ובמעוז-חיים). במצב זה של תיקו, שבו שני הצדדים דבקים כל אחד בעמדתו, נדרשה גישה חדשה שתכריע ביניהם.

הגישה המגשרת

הגישה החדשה מפתיעה בכך שאין היא מכריעה בין קודמותיה, אלא מגשרת ביניהן. בעלי גישה זו מקבלים את טענות שתי הגישות הקודמות: אבני הבניין ועיטורי האבן הם אכן במקורם מהתקופה הרומית, אלא שאבנים אלה 'מוחזרו' ושימשו בשימוש משני בתקופה הביזנטית.

7 ג' מגנס, 'מתי נבנו בתי הכנסת הגליליים?', קתורה, 101 (מר-חשוון תשס"ב), עמ' 39-70. לתגובה על ביקורתה של מגנס על חופרי גוש-חלב ראו: E.M. Meyers, 'The Dating of the Gush Halav Synagogue: A Response to Jodi Magness', A.J. Avery-Peck & J. Neusner (eds.), *Judaism in Late Antiquity*, Part III: *Where We Stand: Issues and Debates*, in *Ancient Judaism*, Vol. 4: *The Special Problem of the Synagogue*, Leiden, Boston & Köln 2001, pp. 49-70 בהמשך אף תשובתה של מגנס על דברי מאיירס. לתגובה על ביקורתה של מגנס באשר לתיארוך של בית הכנסת בכפר-נחום ראו: J.F. Strange, 'Some Remarks on the Synagogues of Capernaum and Khirbet Shema: A Response to Jodi Magness', 'י לוי' (עורך), רצף ותמורה: יהודים ויהדות בארץ ישראל הביזנטית-נוצרית, ירושלים תשס"ד, עמ' 530-543.

8 מ' אביעם, 'בתי הכנסת העתיקים של ברעם', קדמוניות, 124 (תשס"ג), עמ' 118-125.

הראשון שהעלה רעיון זה, כבר לפני שנים רבות, היה מעוז.⁹ הצעתו, שנשמעה בשעתה נועזת, ושהתקבלה בספקנות, באה לפתור את בעיית התיארוך של בית הכנסת בכפר-נחום, שנחשב אז חריג. על פי מעוז, בית כנסת זה היה במקורו בניין רומי שניצב במקום אחר, ושבתקופה הביזנטית פורק ונבנה מחדש בכפר-נחום, כדי לשמש אתר לעלייה לרגל של צליינים שראו בו את בית הכנסת שבו פעל ישו על פי הברית החדשה.

כיוון דומה הוציע לאחרונה אביעם.¹⁰ בעקבות מסקנותיו מחפירתו בבית הכנסת של ברעם הוא בדיק היטב את כל חלקי המבנה בבית כנסת זה, ותוצאות בדיקתו מראות באופן ברור שהמבנה נבנה מחלקים של מבנה או מספר מבנים בני תקופה הרומית ש'מוחזרו' בבניין הנוכחי, בעת בנייתו בתקופה הביזנטית. אביעם העיר כי גם בבתי הכנסת של גוש-חלב וחורבת שמע ניתן להבחין בתופעת ה'מחזור' של פריטים אדריכליים שנלקחו מבניינים קדומים. תופעת השימוש המשני באבני בניין ופריטי אבן מעוטרים (Spolia) הייתה שכיחה בשלהי העת העתיקה (החל מהמאה הרביעית), ואת הסיבה לקיומה בבתי הכנסת הנדונים כאן הוציע אביעם לתלות בחוקי הקיסרים הביזנטים שאסרו על היהודים לבנות בתי כנסת חדשים, אך התירו לשקם מבנים ישנים. לפי שעה לא ברור מאילו בניינים רומיים נלקחו האבנים – האם היו אלו בתי כנסת או שמא מקדשים פגניים? ואם היו אלה בתי כנסת, האם הבניין החדש נבנה באותה תכנית של הבניין המקורי?

פרסטר, אשר כאמור היה הראשון שביקר את מסקנות החופרים בכפר-נחום וקבל על התעלמותם המוחלטת מההיבטים הסגנוניים והאמנותיים של מלאכת הבניין, לא יכול היה להתעלם מהנתונים הסטרטיגרפיים המאחרים שנוספו והצטברו במשך השנים מבתי הכנסת של ברעם, גוש-חלב ועוד. מאחר שהללו העידו כי הסתירה הכרונולוגית הנדונה כאן אינה עוד מקרה פרטי של כפר-נחום, הוציע לאחרונה פרסטר שאף הוא מתבסס על תופעת השימוש המשני באבנים עתיקות, שנעשתה שכיחה בתקופה הביזנטית. אולם לדידו מדובר על בנייה מחדש באותו מקום, לאחר פירוק יסודי של המבנה הישן טרם הקמתו מחדש.¹¹

נראה שהצעתו של פרסטר עונה גם על השאלות הלא פתורות שהותירה הצעתו של אביעם, אך יש לבדוק את תקפותה האפשרית בכל מקרה ומקרה, תוך עימותה עם נתונים ארכאולוגיים נוספים, כגון ממצא כלי החרס ובירור השאלה אם גם הוא מעיד על שלב רומי באתר. בהצעתו של פרסטר, הדורשת עוד ביסוס, ניתן למצוא אף תשובה הולמת, ולו חלקית, על השאלה העקרונית המטרידה את החוקרים ללא הרף מאז שהתקבלו התוצאות המאחרות את מועד הקמתם של בתי הכנסת: אם בתי הכנסת ה'קדומים' לא הוקמו לפני המאה החמישית, היכן בתי הכנסת של תקופת המשנה והתלמוד, אשר על פי ספרות חז"ל היו מוסדות דתיים וחברתיים מרכזיים בחיי

9 U.Z. Ma'oz, 'The Synagogue at Capernaum: A Radical Solution', J.R. Humphrey (ed.), *The Roman and Byzantine Near East*, II, Portsmouth, RI 1999, pp. 137-148

10 אביעם (לעיל, הערה 8), עמ' 123-125.

11 ג' פרסטר, 'האומנם מהפכה בתיארוך בתי הכנסת בגליל?', לויין (לעיל, הערה 7), עמ' 528-529. ראוי להעיר כי כבר באמצע שנות התשעים העלה נצר את אפשרות כי העיטורים האדריכליים שבבית הכנסת של גוש-חלב נלקחו מבניינים קדומים יותר. ראו: נצר (לעיל, הערה 6), עמ' 451.

הקהילות היהודיות באותה עת?¹² הטענה השגורה כי בתי הכנסת הללו היו מבנים פשוטים חסרי מאפיינים אדריכליים של מבני ציבור¹³ – אשר התפתחו רק בתקופה הביזנטית – ושלכן לא הצליחו הארכאולוגים לאתרם בסקרים ובחפירות, איבדה לא מעט מכוחה בשנים האחרונות, עם גילויים של בתי כנסת כפריים בעלי מאפיינים מונומנטליים, מתקופת הבית השני ועד מרד בר כוכבא.¹⁴ זאת ועוד, מתוך מספר מקורות עולה בפירוש עדות על בתי כנסת מפוארים בתקופת הפער בממצא הארכאולוגי.¹⁵ בתלמוד הירושלמי מובאת עדות ספרותית מעניינת מתקופת פער זו, וליתר דיוק – מהמחצית השנייה של המאה השלישית, המלמדת כי שיטת הבנייה מחדש באבנים ישנות שנלקחו מבניין חרב הייתה ידועה בגליל כבר באותה עת. במהלך דיון הלכתי על קדושת בית כנסת, מסופר על שני מקרים שאירעו בגליל: במקרה האחד שאלו אנשי בית שאן את רבי אמי: 'מהו ליקח אבנים מבית הכנסת זו ולבנות בבית הכנסת אחרת?' ובמקרה האחר פנו אנשי מגדל אל ר' שמעון בן לקיש בשאלה: 'מהו ליקח אבנים מעיר זו ולבנות בעיר אחרת?'¹⁶

תרומת הסקר הארכאולוגי ברזולוציה גבוהה

כד בכד עם התגבשות ההצעה בדבר השימוש המשני באבני הבניינים מהתקופה הרומית לבניית בתי הכנסת של התקופה הביזנטית, הצעה הנראית כסיכוי למוצא מסבך הסוגיה שהצגתי, חלה פריצת דרך במחקר, עם יישומה של שיטת סקר קרמי משוכלל לצורך תיארוך בתי הכנסת. הסקרים הארכאולוגיים מראשית המחקר המודרני מתבססים במידה רבה על איסוף חרסים בתחומי האתר הנסקר. אולם בשיטת הסקר החדשה, פרי פיתוחו של דוד אדן-ביוביץ במחקריו בגליל, המכונה 'סקר ברזולוציה גבוהה', ניתן להגיע לתוצאות מדויקות פי כמה מאשר בסקר רגיל. יש להדגיש כי שיטת סקר זו לא נועדה לתיארוך מבנה בודד, אלא לזיהוי תקופות הקיום באתרי התיישבות. בן דור, אשר יישם את שיטת הסקר הונו במחקרו המקיף על תולדות ההתיישבות העתיקה בגולן התחתון,¹⁷ מציג במאמרו דלהלן את תרומתו של הסקר האמור לתיארוך בתי הכנסת של הגולן. מסקנתו היא שבחבל ארץ זה לא היו בתי כנסת מונומנטליים בתקופה הרומית, ושאלה החלו להיבנות באזור זה רק בתקופה הביזנטית, דהיינו אחרי אמצע המאה הרביעית.

12 על בתי הכנסת בספרות חז"ל ראו: L.I. Levine, *The Ancient Synagogue: The First Thousand Years*, New Haven & London 2000, pp. 165–168. לזין הבחין בין המקורות התנאים על אודות בתי הכנסת, שהם מצומצמים יחסית, לבין המקורות האמוראים, העשירים במידע עליהם.

13 ראו למשל: צפירי (לעיל, הערה 3).

14 ד' עמית, 'בתי כנסת כפריים מימי בית שני', מכמנים, 20 (תשס"ז), עמ' 21–32.

15 דוגמה בולטת לכך היא הסיפור על בית הכנסת בלוד המובא בירושלמי, שקלים ה, ו (מט ע"ב) וכן שם, פאה ח, ט (כא ע"ב). על קיומם של מבני ציבור יהודיים מעוטרים בפסיפסים ובציורי קיר כבר מהמאה השלישית ואילך מעיד המקור בירושלמי, עבודה זרה ג, ג (מב ע"ד).

16 ירושלמי, מגילה ג א (עג ע"ד)

17 ח' בן-דוד, הישוב היהודי בגולן בתקופת המשנה והתלמוד לאור ממצאי הסקר הארכאולוגי בגולן התחתון (מחקרי גולן, 1), קצרין תשס"ו.

בהמשך למחקריו של בן דוד יישם עוזי ליבנר את שיטת הסקר הקרמי ב'רזולוציה גבוהה' במחקרו על תולדות ההתיישבות במזרח הגליל.¹⁸ גם הוא נדרש במחקרו לסוגיית תיארוך בתי הכנסת המונומנטליים באזור מחקרו, דהיינו במזרח הגליל.¹⁹ מאחר שקיימת הסכמה כללית הן בקרב הארכאולוגים הן בקרב חוקרי האמנות (כפי שעולה ממאמרה של עמיר דלהלן) שבתי הכנסת שבגולן מאוחרים לאלה שבגליל, לא מפתיע שליבנר מקדים את ראשיתם של בתי הכנסת המונומנטליים הגליליים למחצית הראשונה של המאה הרביעית. זאת כאמור בהסתמך על נתוני הסקר המשוכלל שעשה באתרי היישוב השונים שבתחום מחקרו. אך יש להדגיש כי מדובר על שניים-שלושה בתי כנסת בלבד, בעוד שרוב בניינם ומניינם של בתי הכנסת המונומנטליים אכן שייך לדעתו לתקופה הביזנטית.

סיכום

מחקר בתי הכנסת הקדומים הוא דינמי ביותר. אף כי הוא מנושאי המחקר הוותיקים ביותר בארכאולוגיה של ארץ-ישראל, עדיין נותרו בו סוגיות שלא הוכרעו. חפירות ומחקרים בשיטות מתקדמות עשויים לתרום בעתיד לפתרון מניח את הדעת של מספר שאלות סבוכות שלפי שעה נותרו ללא מענה. בעשור האחרון הלך וגדל הפער בין התיארוך המוקדם של בתי הכנסת הגליליים המונומנטליים, המסתמך על הממצא הארכיטקטוני האמנותי, לבין התיארוך המאוחר של כמה מהבולטים שבהם על פי הממצא הסטרטיגרפי (מטבעות וחרסים). לאחרונה מסתמן פתרון סביר לחידה זו, פתרון שיסודו בתופעה של שימוש משני באבנים מבניין קדום בעת בניית בניין חדש – 'מחזור' – במושגי ימינו. תופעה זו רווחה בתקופה הביזנטית.

עם זאת יש לעשות את המחקר הארכאולוגי הפרטני, על היבטיו הארכיטקטוניים והסטרטיגרפיים, בכל אחד ממבני בתי הכנסת הנוגעים בדבר ללא הנחות ודעות קדומות וללא הכללות, בידיעה שלא כולם נבנו באותה עת אפילו ביישובים שכנים. חיוני לשלב במחקר זה סקר קרמי ב'רזולוציה גבוהה' של כל שטח היישוב שבו נבנה בית הכנסת. שיטת סקר זו תוכל למשל לאשש או לסתור את האפשרות שלבניין הנוכחי המתוארך סטרטיגרפית לתקופה הביזנטית קדם בניין מן התקופה הרומית אשר פורק על כל קירותיו ויסודותיו, ושאבניו שימשו בשימוש משני בבניין המאוחר.

18 ע' ליבנר, 'ההיסטוריה היישובית של הגליל המזרחי בתקופות ההלניסטית, הרומית והביזנטית לאור ממצאי סקר ארכיאולוגי', עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, תשס"ד, וכן: U. Leibner, 'Settlement and Demography in Late Roman and Byzantine Eastern Galilee', A.S. Lewin and P. Pellegrini (eds.), *Settlements and Demography in the Near East in Late Antiquity*, Pisa and Roma 2006, pp. 105-130

19 ליבנר, ההיסטוריה (שם), עמ' 391-395; הג'ל, התיישבות (שם), עמ' 125-126.

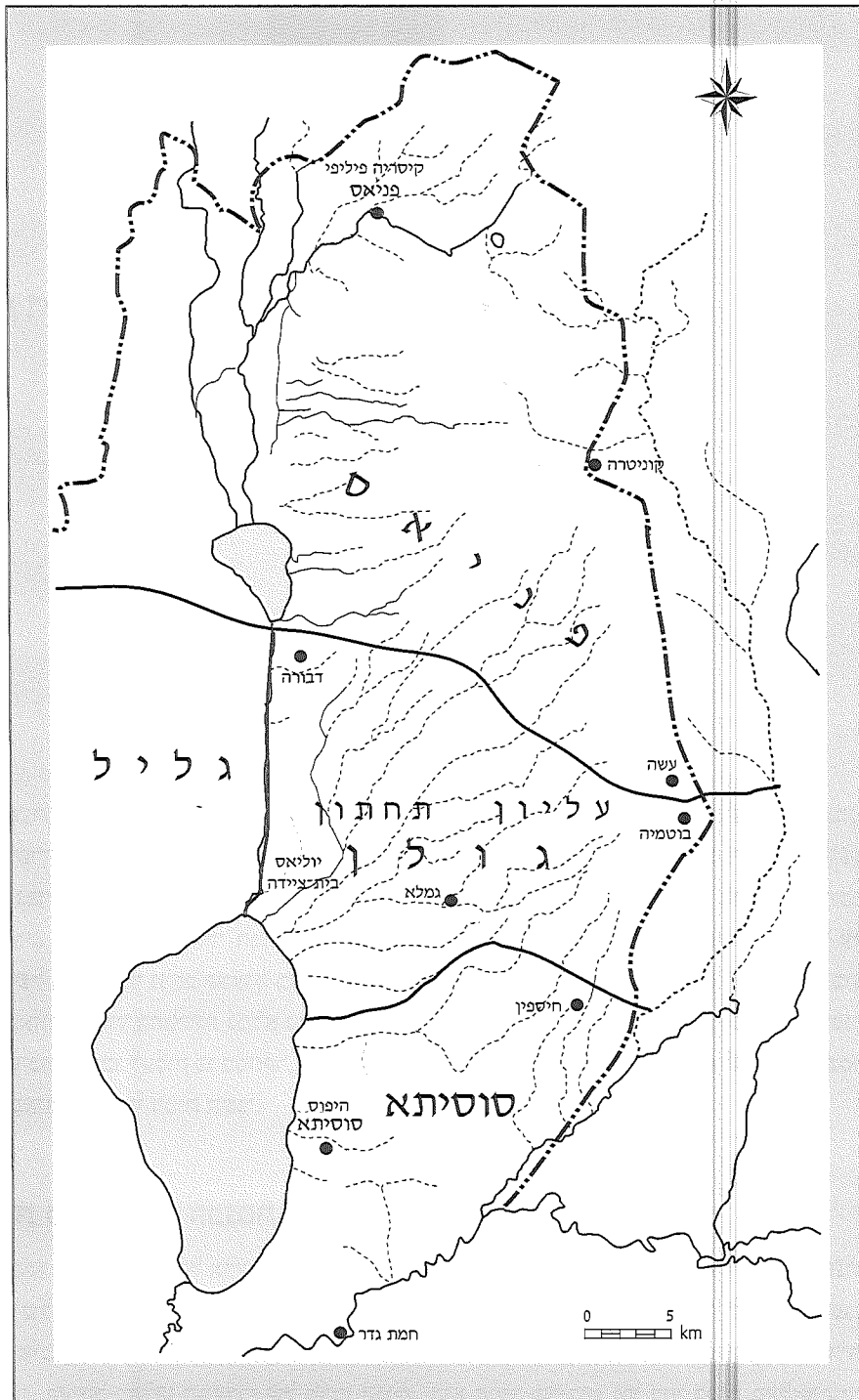
חיים בן דוד

תרומת הסקר הקרמי לתיארוך בתי הכנסת המונומנטליים בגולן

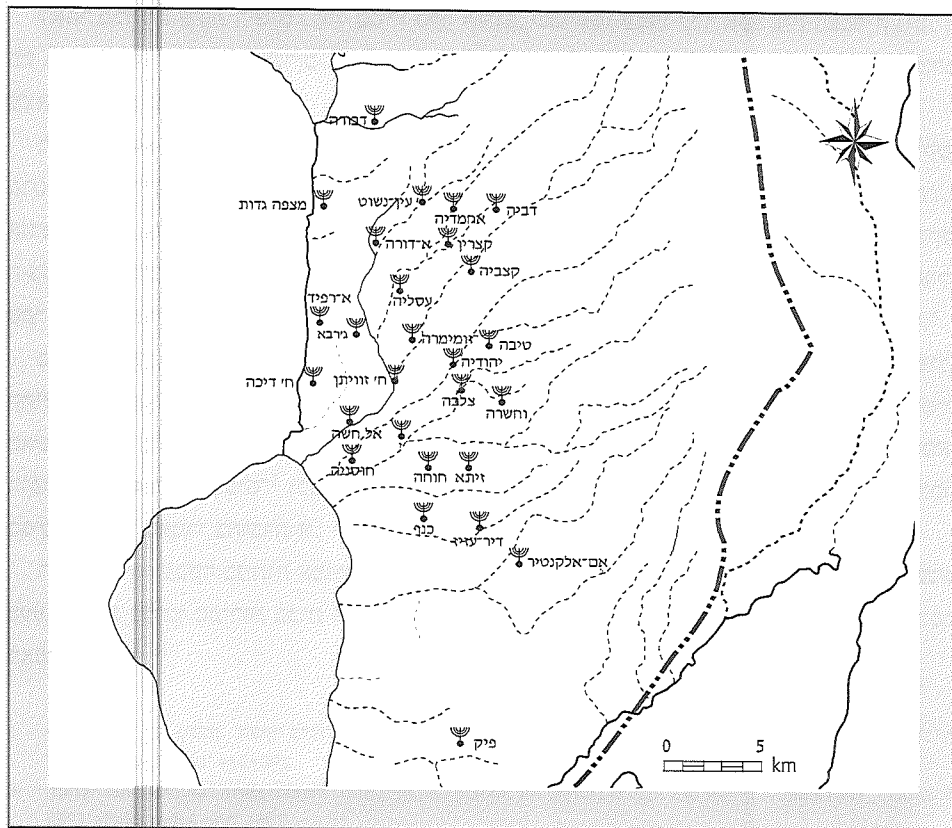
חלקו המערבי של מרכז הגולן עשיר בשרידי יישובים קדומים ובהם שרידי בתי כנסת, וכיום אנחנו מכירים שרידים של כעשרים וחמישה בתי כנסת באזור ששטחו 13×23 קמ"ר בקירוב (מפה 1). מיעוטם נבדקו על ידי חוקרים שונים בשלהי המאה התשע-עשרה ובראשית המאה העשרים, ורובם מוכרים רק מהמחקר הישראלי המתקיים באזור מאז מלחמת ששת הימים. במאמר זה אעמוד על תרומתו של סקר קרמי נרחב שנערך באתרי בתי הכנסת וביישובים שונים בגולן לסוגיית תיארוך בתי הכנסת באזור. כידוע בחפירות גמלא נמצא מבנה ציבורי שזוהה כמבנה בית כנסת מימי הבית השני, ועקב חשיבותו הרבו לעסוק בו במחקר. במאמר זה לא אעסוק כלל באותו בית כנסת אלא בבתי הכנסת בגולן המאוחרים מימי הבית השני.

תולדות מחקר בתי הכנסת בגולן

עורכי הסקר הארכאולוגי של ארץ-ישראל מטעם הקרן הבריטית לחקירת ארץ-ישראל (PEF) בשנות השבעים של המאה התשע-עשרה לא הגיעו אל הגולן, והחוקרים הראשונים באזור היו לורנס אוליפנט וגוטליב שומכר, שסיירו בגולן בשלהי המאה התשע-עשרה. אוליפנט היה הראשון שמצא בגולן שרידי בתי כנסת, בעיקר בחלקו המערבי של מרכז הגולן. הוא תיעד שרידים של בתי כנסת באלאחסניה,

אזורי המנהל בגולן בתקופה הרומית והביזנטית, על פי מפתו של הרטל (תשס"ה)

מפה 1: אתרי בתי הכנסת מהתקופה הביזנטית בגולן

כנף, אס-אלקנטיר ודיר-עזיז.¹ שומכר, שערך סקר ראשוני של הגולן כולו, זיהה שרידים יהודיים בחמישה אתרים במערב הגולן – אחמדיה, דיכה, יהודיה, חוסניה ודניקלה – ובשני אתרים בדרומו – אס-אלקנטיר ופיק.² החוקרים הגרמנים היינריך קוהל וקרל וצינגר, שעסקו במחקר בתי כנסת בגליל, חפרו ותיעדו אף את אלה שבאס-אלקנטיר ובדיכה שבגולן, והציעו על סמך תיאורו של שומכר שגם בחורבת ארפיז קיימים שרידי בית כנסת.³ אליעזר ליפא סוקניק ביקר בגולן מספר פעמים בין השנים 1928–1933 ותיעד פריטים מבתי הכנסת באס-אלקנטיר, בכנף ובארפיז.⁴

1 L. Oliphant, 'Explorations North-East of Lake Tiberias and in Jaulan', *PEFQS* (1885), pp. 82–93; idem. 'New Discoveries', *ibid.* (1886), pp. 73–81
 2 G. Schumacher, *The Jaulan*, London 1888
 3 H. Kohl & C. Watzinger, *Antike Synagogen in Galilaea*, Leipzig 1916
 4 E.L. Sukenik, 'The Ancient Synagogue of el-Hamme', *JPOS*, 15 (1935), 1928, בשנת 1928, ובארפיז בשנת 1933 (שם, עמ' 178–179). ביקורים אלו תוארו גם במאמרו של נחמן אביגד, 'זכרונות מחפירות בית הכנסת בהמת גדר בשנת 1932', בתוך: מ' ענבר וא' שילר (עורכים), רמת הגולן, אריאל 50–51, ירושלים תשמ"ז, עמ' 162–167. אני מודה לערן מאיר שהפנה את תשומת לבי לעובדה שהביקורים של סוקניק בגולן נעשו בשלוש הזדמנויות שונות.

לאחר מלחמת ששת הימים נערך בגולן סקר חירום, שבראשו עמדו קלר אפשטיין ושמריה גוטמן. הם תיעדו במערב הגולן עשרים ואחד אתרים מהתקופה ההלניסטית עד הביזנטית, ובשבעה מהם מצאו שרידים של בתי כנסת.⁵

בשנים 1969-1971 נערך סקר בכפרים נטושים בגולן ובו תועדו פריטים ארכיטקטוניים ונלקטו חרסים לצורך הגדרת תקופות יישוב האתרים. בראש הסקר עמד דן אורמן והוא פרסם חלק מתוצאותיו.⁶ אורמן הצביע על ריכוז אתרים יהודיים במערב מרכז הגולן ובדרומו, ופרסם חיבור מקיף על עדויות היסטוריות וארכאולוגיות לקיומן של שישים וחמש קהילות יהודיות בכל מרחב רמת הגולן.⁷ צבי אילן סקר מספר אתרי בתי כנסת בגולן וגילה מספר פריטים ארכיטקטוניים שלא היו מוכרים קודם לכן.⁸

בשנים 1977-1982 ערך צבי אורי מעוז סקר מפורט של עשרים וחמישה אתרים יהודיים בגולן התחתון. במקביל חפר בארבעה בתי כנסת: קצרין,⁹ עין-נשוט,¹⁰ כנף¹¹ ורביה.¹² תפיסתו הבסיסית באשר לסיווג בתי הכנסת בגולן ותיארוכם לתקופה הביזנטית פורסמה לראשונה בשנת 1979,¹³ ומאז הופיעה בפרסומים נוספים¹⁴ ובמחקר מקיף ויסודי על האמנות והאדריכלות של חלק מבתיה הכנסת בגולן,¹⁵ וראו מאמרו בחוברת זו.

רחל חכלילי עסקה בניחות אמנות יהודית מן הגולן והציגה קטלוג של מרבית הפריטים.¹⁶ בשנים 1998-2004 נערכו חפירות בבית הכנסת בריר-עזיז,¹⁷ ומאז שנת 2004 נערכת חפירה בבית הכנסת באם-אלקנטיר.¹⁸

5 ק' אפשטיין וש' גוטמן, 'הסקר ברמת הגולן', מ' כוכבי (עורך), יהודה, שומרון וגולן: סקר ארכיאולוגי בשנת תשכ"ח, ירושלים תשל"ב, עמ' 244-298.

6 D. Urman, *The Golan: A Profile of a Region During the Roman and Byzantine Periods* (BAR International Series, 269), Ann Arbor, Mich. 1985.

7 D. Urman, 'Public Structures and Jewish Communities in the Golan Heights', D. Urman & P. Flesher (eds.), *Ancient Synagogues*, Leiden 1995, pp. 373-617.

8 צ' אילן, בתי כנסת בגליל ובגולן, ירושלים 1987, עמ' 89-12; הנ"ל, בתי כנסת קדומים בארץ ישראל, תל-אביב תשנ"א, עמ' 61-113.

9 צ"א מעוז, 'קצרין – בית הכנסת', אחא"ח, עמ' 1426-1423.

10 הנ"ל, 'עין נשוט', אחא"ח, עמ' 1201-1203.

11 הנ"ל, 'כנף', אחא"ח, עמ' 807-810.

12 הנ"ל, 'דביה', אחא"ח, עמ' 383-384.

13 הנ"ל, הישוב היהודי ובתי הכנסת בגולן, ירושלים תש"ם.

14 צ"א מעוז, 'גולן – התקופה ההלניסטית עד ימי הביניים', אחא"ח, עמ' 286-300; Z.U. Maoz, 'The Art and Architecture of the Synagogues of the Golan', L.I. Levine (ed.), *Ancient Synagogues Revealed*, Jerusalem 1981, pp. 98-115;

idem, 'Ancient Synagogues of the Golan', BA, 51 (1988), pp. 116-127.

15 צ"א מעוז, בתי כנסת עתיקים בגולן: אמנות ואדריכלות, קצרין תשנ"ה.

16 ר' חכלילי, אמנות יהודית בגולן (קטלוג), חיפה תשמ"ז; R. Hachlili, 'Late Antique Jewish Art from the Golan', J.H. Humphrey (ed.), *The Roman and Byzantine Near East: Some Recent Archaeological Research*, Ann Arbor, Mich. 1995, pp. 183-212.

17 ח' בן-דוד וצ"א מעוז, 'בית הכנסת בדיר עזיז ברמת הגולן', י' אשל ואחרים (עורכים), ועשו לי מקדש: בתי-כנסת מימי קדם ועד ימינו, אריאל תשס"ד, עמ' 57-65; צ"א מעוז וח' בן-דוד, 'חידושים בגולן – בית הכנסת בדיר עזיז', קדמוניות, 131 (תשס"ו), עמ' 25-31.

18 ח' בן-דוד, א' גונן וי' דריי, 'אם אל-קנאטר – עונת חפירות ראשונה', קדמוניות, 132 (תשס"ז), עמ' 110-120. לפרטים נוספים ומתעדכנים על החפירה ראו באתר www.yeshuat.com

שאלת תיארוך בתי הכנסת בגולן

במסגרת מחקרים על בתי כנסת בגליל, שבו הניחו את היסוד לתיארוך בתי הכנסת הגליליים למאה השנייה-השלישית לסה"נ, חקרו כאמור קוהל ווצינגר גם שני בתי כנסת בגולן, בדיקה ובאם-אלקנטיר. הם שייכו את זה שבדיקה לבתי הכנסת הגליליים, ומצאו כי זה שבאם-אלקנטיר שונה מבתי הכנסת הגליליים, וכי הכותרות שנמצאו בחזית המבנה הן מהמאה החמישית לסה"נ.¹⁹

גדעון פרסטר, במחקריו על בתי כנסת בגליל, תיארוך את בית הכנסת שבדיקה למאה השלישית²⁰ ואת זה שבאם-אלקנטיר – לתקופה הביזנטית.²¹

מעוז טען מאז שהחל בחפירותיו בבתי כנסת בגולן כי בניגוד לבתי הכנסת הגליליים, שתיארוך למאה השנייה והשלישית,²² נבנו בתי הכנסת בגולן בתקופה הביזנטית. במחקרו האחרון ביסס מעוז את תיארוך בתי הכנסת על ממצאי החפירות ועל ניתוח ארכיטקטוני ואמנותי.²³ לדעתו הוקמו כל המבנים בשנים 450-525. סדרת המבנים הראשונה הוקמה בבקעת בית-ציידה, מה שמעיד לדעתו שמשם, מגבול הגליל ובקעת כינרת, החל חידוש ההתיישבות היהודית בגולן, לאחר 'פער' התיישבותי כזה או אחר מאז המרד הגדול.²⁴ מעוז הודה כי הסיבות ההיסטוריות לחידוש ההתיישבות בגולן לוטות בערפל, והציע אפשרות של קשר לרפורמות המנהליות והכלכליות בימיו של דיוקלטיאנוס בשלהי המאה השלישית ואילך. בהקדמה למחקרו ציין מעוז כי בעת החפירה בבית הכנסת בכנף בשנת 1978 היה פרסטר הראשון שעמד על כך שגילוף השער של בית הכנסת הוא בסגנון התקופה הביזנטית ולא הרומית.²⁵ דונלד אריאל הציע על פי הממצא הנומיסמטי בעין-נשוט ובדיקה²⁶ כי בתי כנסת אלו הוקמו במהלך המאה החמישית.²⁷

אורמן, ראשון החופרים בבית הכנסת בקצרין ומי שערך סקר מקיף ברוב האתרים של בתי הכנסת, הציע מסגרת כרונולוגית שונה לחלוטין. בפרסומו האחרון ביקר את התאריכים שקבע מעוז וטען כי בתי הכנסת נבנו במקביל לאלה שבגליל, במאה השנייה והשלישית.²⁸ על פי תוצאות החפירות בג'יחדר ובקצרין הוא טען שהיישוב בגולן נפגע במרד גאלוס, ושזמן מה לאחר מכן חזר היישוב והתאושש וקימו נמשך עד הכיבוש הערבי.²⁹ יורם צפריר הציע שהממצאים הביזנטיים

19 קוהל ווצינגר (לעיל, הערה 2), עמ' 134.

20 ג' פרסטר, 'בתי כנסת בגליל ומקומם באמנות ובארכיטקטורה ההלניסטית והרומית', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשל"ב, עמ' 152-157.

21 פרסטר (שם), ב, עמ' 5, הערה 58; הנ"ל, 'בתי כנסת בגליל', א' שמואלי, א' סופר וג' קליאוט (עורכים), ארצות הגליל, חיפה 1983, עמ' 254, הערה 58.

22 צ"א מעוז, 'מתי נבנו בתי-הכנסת הגליליים לראשונה? ארץ ישראל, כה [ספר אבירם] (תשנ"ו), עמ' 416-426; הנ"ל, 'סיווג בתי-הכנסת לפי מיכאל אבייונה – הצעה לשיפור', מ' לבנה ור' יחזקאלי (עורכים), יד ליאיר: ארץ ישראל, עיונים בטבע, בסביבה וביריעת הארץ לזכרו של יאיר בשן, תל-אביב תשנ"ט, עמ' 134-142.

23 מעוז (לעיל, הערה 15).

24 שם, עמ' 349.

25 שם, עמ' 9.

26 D.T. Ariel, 'Coins from the Synagogue of En-Nashut: Preliminary Report', *IEJ*, 37 (1987), pp. 147-157

27 D.T. Ariel, 'Coins from the Synagogue at Dabiyye', *Atiqot*, 20 (1991), pp. 75-80

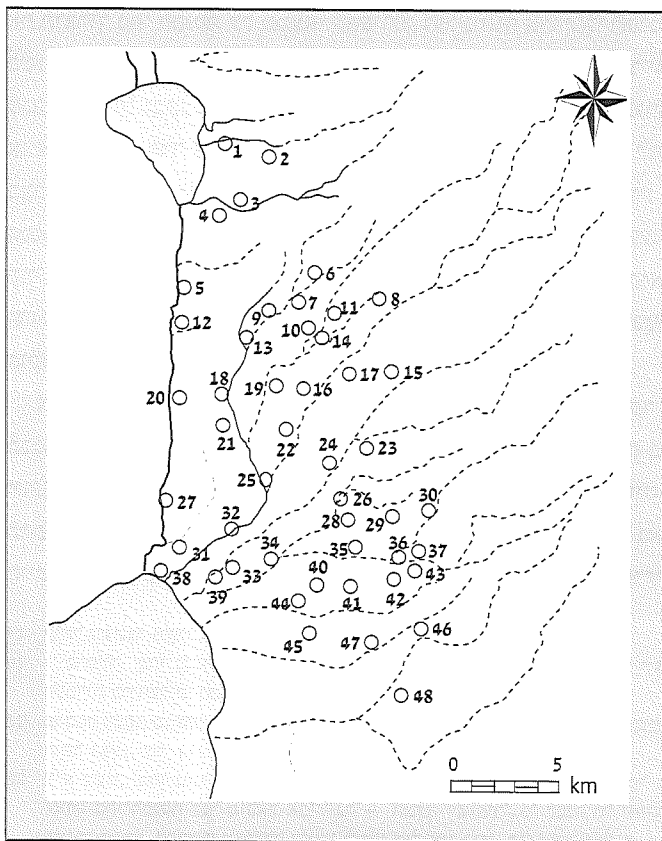
28 אורמן (לעיל, הערה 7).

29 שם, עמ' 383-384.

המובהקים שנמצאו בבתי הכנסת בגולן שייכים לתוספות מאוחרות ולא לשלב ההקמה.³⁰ חכלילי, במאמרה על אמנות יהודית בגולן, עמדה על הקושי בקביעת מסגרת כרונולוגית לפריטים הארכיטקטוניים וציינה למרבית הפריטים מסגרת זמן מן המאה הרביעית ועד ראשית המאה השביעית, כלומר בתקופה הביזנטית ולא הרומית.³¹

תרומת הסקר הקרמי לתולדות היישוב היהודי ולתיארוך בתי הכנסת בגולן

כחלק ממחקר על תולדות היישוב במרכז הגולן ערכתי סקר קרמי בארבעים וחמישה אתרים במרכז הגולן, במרחב שבו נתגלו כמעט כל בתי הכנסת (מפה 2).³² הסקר, שנמשך כחמש שנים,

מפה 2: אתרי הסקר בגולן התחתון

1 דדרה	25 ח' זוינת
2 ח' אל-פג'ור	26 צלבה
3 דבורה	27 א-דיכה
4 גילבינה	28 אלביר
5 מצפה גדות	29 וחשרה
6 א-דניקלה	30 א-חשבה
7 עין-נשוט	31 א-תל
8 דביה	32 אלחשה
9 סנבר	33 חוסיניה עלית
10 פחורה	34 בתרא
11 אחמדיה	35 גיומזיה
12 עלמין	36 גמלא
13 א-דורה	37 דיר-קרוח
14 קצרין	38 אל-ער'אגי
15 תל סלוקיה	39 חוסיניה
16 אלמג'מע	40 חוחה
17 קצביה	41 זיתא
18 כ.ג. 144	42 ג'ורניא
19 עסליה	43 ח' דליה
20 א-רפיד	44 ראסס באב אלהוא
21 גירבא	45 כנף
22 זוּמִימֶרָה	46 קציבה
23 טייבה	47 דיר-ע'זיז
24 יהודיה	48 א-אלקנטיר

30 י' צפירי, ארץ-ישראל מחורבן בית שני ועד הכיבוש המוסלמי, ב: הממצא הארכאולוגי והאמנותי, ירושלים תשמ"ה, עמ' 175.

31 חכלילי, אמנות עתיקה מאוחרת (לעיל, הערה 16), עמ' 189-190.

32 ח' בן-דוד, 'היישוב בגולן התחתון בתקופת שלהי ימי הבית השני, המשנה והתלמוד', עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, תש"ס; הנ"ל, היישוב היהודי בגולן בתקופת המשנה והתלמוד לאור ממצאי הסקר הארכאולוגי בגולן התחתון (מחקר גולן, 1), קצרין תשס"ו.

ושהתקיים בעונות שונות של השנה, התייחד בשני אפיונים מתודולוגיים: הכמות הגדולה במיוחד של ממצאים – 100 כלים לפחות – שנאספו מתקופות המחקר, התקופה ההלניסטית, הרומית והביזנטית, מכל אחד מארבעים וחמישה אתרי הסקר; רמת הדיוק הגבוהה של החלוקה הכרונולוגית לתקופות משנה בתקופות אלה.

עד לסקר זה השתמשו כמעט בכל הסקרים בגולן במינוח הכללי של חרסים מהתקופה הרומית והביזנטית. בסקר זה חולקה תקופה זו של כ-700 שנה למספר תקופות משנה. ההבחנה העיקרית בין תקופות המשנה התבססה על שתי קבוצות כלים שזוהו בעבודות יסוד במחקר הקרמי של התקופה הרומית והביזנטית.

קבוצה אחת, המאפיינת בעיקר את התקופה הביזנטית, היא קבוצת כלי שולחן מיובאים, (Late Roman Red Ware, LRRW), שנחקרה ותוארכה על ידי ג'ון הייז על סמך הפירות רבות בכל אגן הים התיכון.³³ שפות כלים מקבוצה זו נמצאו בקרוב ל-70 אחוז מאתרי הסקר, והם 13.4 אחוזים מכלל הממצא. קבוצת כלים זו אפשרה לי לחלק את התקופה הביזנטית לשלוש תקופות משנה.

הקבוצה האחרת היא קבוצת כלי יומיום שחקר ופרסם דוד אדן-ביוביץ, המכונים כלי כפר-חנניה.³⁴ למעלה מ-5,000 שפות של טיפוסי כלים מקבוצה זו, שהן כ-70 אחוז מכלל הממצא, נמצאו בכל אתרי הסקר, למעט באתר אחד. אדן-ביוביץ הראה במחקרו כי טיפוסים אלו מזוהים מבחינה טיפולוגית ככלי כפר-חנניה, אף שמרביתם נוצרו בגולן. תיארכתי את טיפוסי כפר-חנניה שבגולן על סמך הנתונים מן הגולן ובאופן בלתי תלוי בכלי הגליל.³⁵ היתרות העיקריות לתיארוך זה היו מצד אחד הכלים שנמצאו בחפירות גמלא ומצד אחר קבוצת LRRW, שתוארכה כאמור על ידי הייז על סמך חפירות בכל אגן הים התיכון. כך יכולתי לחלק את התקופה הרומית לתקופות משנה ולייחס את היישובים לתקופות אלו. מן הסקר ומניתוח התוצאות בשיטות שהוזכרו עלתה תמונה מורכבת של ההיסטוריה היישובית בגולן התחתון. ראויה לציון במיוחד הפרכת הדעה שהיה פער יישובי בגולן היהודי, משנת 67 לסה"נ ועד ראשית המאה הרביעית.³⁶ הסקר וניתוח ממצאיו הראו שלא רק שלא היה כלל פער כזה, אלא שמספר היישובים במרכז הגולן במאה השנייה והשלישית היה גדול מאשר בכל פרק זמן אחר בתקופה ההלניסטית, הרומית והביזנטית. גמלא הייתה היישוב היחיד במרכז הגולן שפסק להתקיים במרד הגדול.

על סמך ניתוח ממצאי הסקר ניתן להציג את התמונה היישובית הדינמית הבאה (מפה 3):

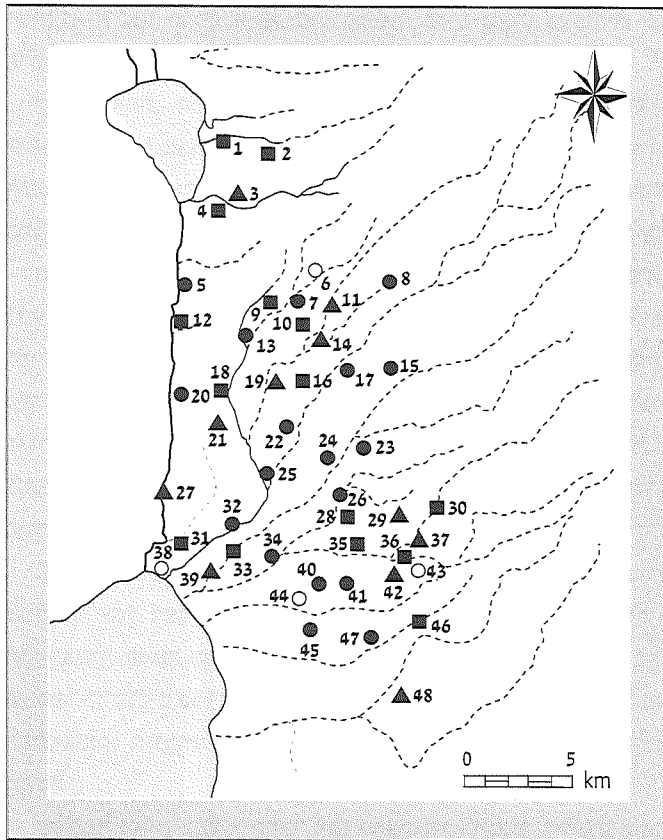
- שמונה עשר יישובים התקיימו ברצף בכל שלבי התקופה הרומית ולפחות בשני השלבים הראשונים של התקופה הביזנטית; יישובים אלה, שהם 40 אחוז מכלל האתרים, ייקראו להלן יישובי הרצף.

J.W. Hayes, *Late Roman Pottery*, London 1972; idem, *Supplement to Late Roman Pottery*, London 1980 33
 D. Adan-Bayewitz, *Common Pottery in Roman Galilee: A Study of Local Trade*, Ramat-Gan 1993; idem 'On 34
 the Chronology of the Common Pottery of Northern Roman Judea/Palestine', G.C. Bottinu, L. Di Segni &
 L.D. Chrupcala (eds.), *One Land – Many Cultures: Archaeological Studies in Honour of S. Loffreda*, Jerusalem
 2003, pp. 5–32

35 בן-דוד, היישוב היהודי (לעיל, הערה 32), עמ' 27–43.

36 מעוז בכל פרסומיו הקשורים לגולן (לעיל, הערות 13, 14, 15).

- שישה עשר יישובים התקיימו בשלבים שונים של התקופה הרומית אך לא שרדו בתקופה הביזנטית; יישובים אלו, שהם 35 אחוז מכלל האתרים, יקראו להלן יישובים קדומים.
- אחד עשר יישובים שלא היו קיימים בתקופה הרומית הקדומה, הוקמו במהלך התקופה הרומית התיכונה או המאוחרת והתקיימו במהלך התקופה הביזנטית; יישובים אלו, שהם כ-25 אחוז מכלל האתרים, ייקראו להלן היישובים המאוחרים.

מפה 3: יישובים שהתקיימו במשך תקופות שונות בגולן התחתון

1 דרדרה	25 חי זויתן
2 חי אל-פג'ר	26 צלבה
3 דבורה	27 א-דיכה
4 גילבינה	28 אלבר
5 מצפה גדות	29 וחרה
6 א-דיקלה	30 א-חשבה
7 עין-נשוט	31 א-יתל
8 דביה	32 אלחשה
9 סנבר	33 חוסיניה עלית
10 פחורה	34 בתרא
11 אחמדיה	35 גימזיה
12 עלמין	36 גמלא
13 א-דורה	37 דיר-קרוח
14 קצרין	38 אל-עראגי
15 תל סלוקיה	39 חוסיניה
16 אלמג'מע	40 חוחה
17 קצביה	41 זיתא
18 נ.ג. 144	42 גירניא
19 עסליה	43 חי דליה
20 א-רפיד	44 ראסם באב אלהוא
21 גירבא	45 כנף
22 זומימרה	46 קצביה
23 טייבה	47 דיר-עזיז
24 יהודיה	48 א-אלקנטיר

● יישובים הקיימים בדצף במשך כל התקופה הרומית ומרבית התקופה הביזנטית
 ■ יישובים הקיימים בשלבים שונים של התקופה הרומית אך לא בביזנטית
 ▲ יישובים שהוקמו בתקופה הרומית התיכונה והמאוחרת והמשיכו לתקופה הביזנטית

תמונה יישובית חדשה זו אפשרה גם לברוק את היחס בין היישובים לבין בתי הכנסת המונומנטליים, קרי בתי כנסת גדולים יחסית, המתאפיינים מבחינה ארכיטקטונית בכניית גזית ובעיטורים ארכיטקטוניים או רצפת פסיפס. בתי הכנסת המונומנטליים הם מבני ציבור יהודיים שקל יחסית לזהותם, ומרביתם נתגלו בסקרים (בתי הכנסת ה'גליליים', בתי הכנסת בגולן ובדרום הר חברון). לעומתם בתי כנסת קטנים ופשוטים, שקשה לזהותם, נתגלו כמעט כולם בחפירות הצלה נרחבות (קריית-ספר, מודיעין

ועתרי),³⁷ ובשלב זה של המחקר הם מוכרים בעיקר מיהודה ומתוארכים למאה הראשונה לפסה"נ עד ראשית המאה השנייה לסה"נ.

כאשר בודקים את המתאם בין אתרי הסקר ובין האתרים שנתגלו בהם שרידי בתי כנסת מונומנטליים מתקבלת תמונה חד-משמעית. קיימת חפיפה כמעט מוחלטת בין אתרי בתי הכנסת ובין אתרי יישובי הרצף והיישובים המאוחרים. בשבעה-עשר מתוך שמונה-עשר אתרי הרצף נמצאו שרידי בתי כנסת. ואף בתשעה מתוך אחד-עשר היישובים המאוחרים יש מבני בתי כנסת, ואילו בשניים הנותרים, הסמוכים לגמלא, נמצאו שרידים נוצריים מובהקים.³⁸

התופעה הבולטת היא היעדרותם המוחלטת של מבני בתי כנסת מונומנטליים או פריטים מעוטרים מהם בקבוצת היישובים הקדומים. כאמור, בניתוח ראשוני של הסקר זוהו שישה-עשר יישובים שהתקיימו בשלבים שונים של התקופה הרומית, אך לא המשיכו להתקיים בתקופה הביזנטית. בתקופה הרומית הקדומה נעלם יישוב אחד, גמלא, בנסיבות היסטוריות מוכרות; בתקופה הרומית התיכונה נעלמו שלושה יישובים; ובתקופה הרומית המאוחרת – שנים-עשר. על פי נתוני הסקר ניתן להציע מסגרת כרונולוגית לזמן נטישתם (ראו טבלה להלן).

- אתרים שלא נמצאו בהם חרסים מטיפוס כפר-חנניה 1E ניטשו לפני 250 לסה"נ, ראשית הופעתו של טיפוס זה.
- אתרים שנמצאו בהם טיפוס כפר-חנניה 1E אבל אין בהם כל ממצא ביזנטי – כולל כלי השולחן המיובא מטיפוס 1 CRS, המצוי ב-93 אחוז מהאתרים מהתקופה הביזנטית, או כלי השולחן המיובאים מטיפוסים 50, 58, 59, 60 AFRS, שנמצאו ב-65 אחוז מהאתרים הללו – ניטשו לפני 350 לסה"נ, זמן ראשית הופעתם של טיפוסים אלו. בתוך קבוצה זו ניתן להבחין במדרגות ביניים, בעיקר על פי כמות טיפוס 1E.

טבלה 1: תאריכי נטישה של יישובים בתקופה הרומית התיכונה והמאוחרת

שם אתר	זמן נטישה מוצע	הערות
מג'מע	150-200	אין 1E, מיעוט יחסי של 3B ו-4C
דרדרה	200-250	אין 1E
קציבה	200-250	אין 1E
פג'ר	250-300	רק 2 חרסי 1E ו-4 חרסי 1D

37 לקריית-ספר ראו: י' מגן, 'י' ציונית וא' סירקיס, 'קרית ספר – עיירה יהודית ובית כנסת מימי הבית השני', קרמונית, 117 (תשנ"ט), עמ' 25-32; למודיעין ראו: א' און וש' וקסלר-בדולה, 'חורבת אום אל-עומדן – כפר יהודי ובו בית כנסת מתקופת הבית השני במודיעין', שם, 130 (תשס"ו), עמ' 107-116; לעתרי ראו: ב' זיסו וא' גנור, 'המבנה הציבורי בחורבת עתרי – בית כנסת (?) מן התקופה שבין מרד החורבן למרד ברי-כוכבא', אשל ואחרים (לעיל, הערה 17), עמ' 31-42.

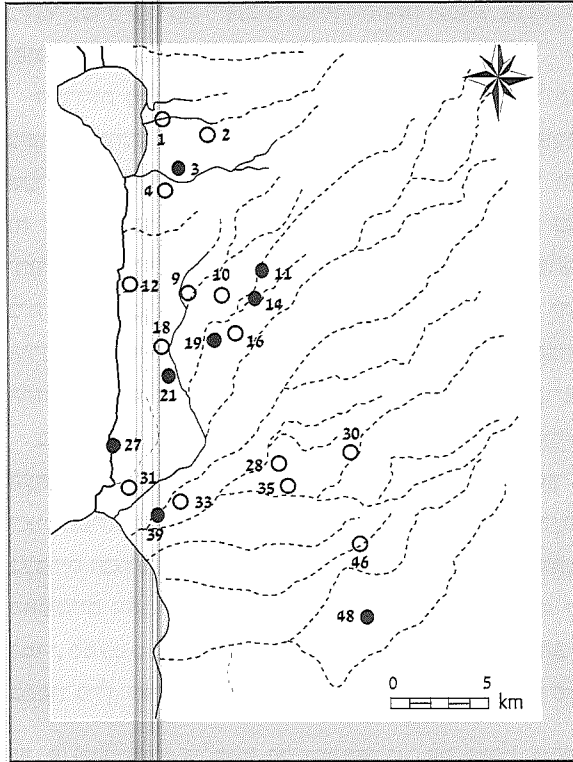
38 על השינויים ההתיישבותיים והאתניים במרחב גמלא אחרי נפילתה בשנת 67 לסה"נ ראו: בן-דרוד, היישוב היהודי (לעיל, הערה 32), עמ' 184-185.

שם אתר	זמן נטישה מוצע	הערות
ג'לבינה	300-250	מיעוט יחסי של 1E ו-1D ביחס ל-1B
עלמין	325-275	"
נ"ג 144	325-275	"
אָס־חשבה	325-275	"
ג'ומיזה	325-275	"
סנבר	350-300	כמות גדולה יחסית של 1E
פתורה	350-300	"
אלביר	350-300	"
חוסנה עלית	350-300	"
ראסם באב אלהוא	350-300	" האתר הוא חווה ולא יישוב
אתל (בית-ציידה)	350-300	" יש גם מטבעות מראשית המאה הרביעית

על פי נתונים אלה קשה להצביע על פרק זמן קצר ואחיד שבו ניטשו יישובים בגולן התחתון. היה זה תהליך מורכב וממושך, שהתחיל במאה השלישית ונמשך עד אמצע המאה הרביעית. הבסיס להגדרת יישוב כקרום הוא כאמור היעדר כלי חרס מאוחרים באוסף של למעלה מ-100 כלים מתקופות המחקר הניתנים לתיארוך מהימן, כלומר היעדר עדות להמשך קיומו של היישוב מעבר לתקופה הרומית התיכונה (100-250 לסה"נ) או המאוחרת (250-350 לסה"נ). לעומת זאת באתרים המאוחרים ובאתרי הרצף נמצאו כלי חרס רבים יחסית מהתקופה הרומית המאוחרת והביזנטית. קשה להניח שנתון זו ישתנה בעקבות חפירה ארכאולוגית, משום ששרידי התקופות המאוחרות ביותר של יישוב הם אלה שצפויים להימצא על פני השטח. כדי לבדוק הנחה זו ערכתי במספר אתרים חפירת בדיקה רדודה, בשיטה המכונה Shovel testing, ביניהם שני אתרים קדומים, קציבה ופחורה, יישובים שעל פי נתוני הסקר נפסק קיומם לפני התקופה הביזנטית. ההגדרה הכרונולוגית של אתרים אלו לא השתנתה בעקבות חקירת הממצאים מחפירת הבדיקה.³⁹

קבוצת היישובים הקדומים מפורזת באופן שווה בכל אזור הסקר ובקרבה רבה לאתרים שנתגלו בהם מבני בתי כנסת – בחלק מן המקרים אתרים מקבוצה זו נבנו על אותה משבצת חקלאית שבה

39 במסגרת מחקר משותף עם פרופ' דוד אדן-כיוביץ לבדיקת מהימנות מתודת הסקר הקרמי, נחפרו בשנים 2000-2004 עשרות בורות בדיקה באתרים דבורה, יהודיה, קציבה, ג'רבא, פחורה וג'ורניה. לתוצאות ראשוניות ראו: ד' אדן-כיוביץ וח' בן-דוד, 'הגדרת תקופות יישוב באתר וגודלו באמצעות שיטות סקר וניתוח ממצאיהן', יום עיון בנושא הסקר הארכאולוגי בישראל: תקצירי הרצאות, אוניברסיטת בר-אילן, תשס"ג, עמ' 4.

מפה 4: יישובים שהוקמו ונעלמו בתקופה הרומית התיכונה והמאוחרת

1 דדרה	25 ח' זיתן
2 ח' אל-פגיר	26 צלבה
3 דבורה	27 א-דיכה
4 גילבינה	28 אלביר
5 מצפה גדות	29 וחשרה
6 א-דיניקלה	30 א-חשבה
7 עין-נשוט	31 א-תל
8 דביה	32 אלחשה
9 סנבר	33 חוסיניה עלית
10 פחורה	34 בתרא
11 אחמדיה	35 ג'ומיזה
12 עלמין	36 גמלא
13 א-דורה	37 דיר-קרוח
14 קצרין	38 אל-עראגי
15 תל סלוקיה	39 חוסיניה
16 אלמג'מע	40 חוחה
17 קצביה	41 זיתא
18 נ.ג. 144	42 ג'ורניא
19 עסליה	43 ח' דליה
20 א-רפיד	44 ראסס באב אלהוא
21 גירבא	45 כנף
22 זומימרה	46 קצביה
23 טייבה	47 דיר-עזין
24 יהודיה	48 א-אלקנטיר

● יישוב שהוקם במהלך התקופה
○ יישוב שנעלם במהלך התקופה

נבנו לאחר מכן היישובים המאוחרים (מפה 4). אף שאין בידינו בשלב זה הוכחות ארכאולוגיות או היסטוריות חד-משמעיות, אני מניח כי אלו יישובים יהודיים.⁴⁰ הנחה זו מבוססת על שלושת הנתונים הבאים:

א. היישוב במחוז גולן⁴¹ (מרכז הגולן) בשלהי ימי הבית השני היה יהודי – מתוך כתביו של יוסף בן מתתיהו עולה כי בשלהי תקופת הבית השני היה מחוז גולן מיושב בעיקר ביהודים. בהתייחסו למרד הגדול ציין יוסף בן מתתיהו כי התבקש בידי אנשי גמלא לסייע בביצור העיר, והוסיף כי אזור גולן עד הכפר סולימה (ועד בכלל) מרד ברומאים.⁴² גם את סלוקיה שבגולן התחתון ואת סוגני שבגולן העליון ביצר יוסף ערב המרד,⁴³ אך ערים אלה, שמרדו בתחילה, כרתו ברית שלום עם המלך אגריפס השני.⁴⁴ למותר לציין כי בכל האזכורים של יישובים הקשורים למרד הגדול ברומאים התכוון יוסף בן מתתיהו ליישובים שאוכלוסייתם יהודית. מעבר לידיעה כללית על מרד במחוז גולן הזכיר

40 לדיון במקורות ההיסטוריים על תולדות היישוב היהודי בגולן לאחר המרד וחורבן גמלא ראו: בן-דוד, היישוב היהודי (לעיל, הערה 32), עמ' 12-17.

41 לדיון על החלוקה למחוזות ותחומים ראו: שם, עמ' 6-8.

42 יוסף בן מתתיהו, חיי יוסף 187 (תרגום שמחוני, עמ' קמר).

43 יוסף בן מתתיהו, מלחמת היהודים ב, 574 (שם, עמ' 184); הנ"ל, חיי יוסף (שם).

44 יוסף בן מתתיהו, מלחמת היהודים ד, 4 (שם, עמ' 234).

בקשר למרד שלושה יישובים בגולן התחתון (גמלא, סלוקיה ויוליאס-בית-ציידה), אחד בגולן העליון (סוגני) ויישוב נוסף (סולימה) ללא ציון גאוגרפי בגולן.

העדויות מחפירות גמלא על היותה עיר יהודית כוללות מקוואות חצובות בגיר, כלי אבן, ומבנה ציבור המזוהה כבית כנסת.⁴⁵ כלי אבן נמצאו גם בחפירות בית-ציידה,⁴⁶ אך למעט מציאת שני שברים של כלי מדידה מגיר רך, אחד מחפירות כנף⁴⁷ והאחר מסקר בדביה,⁴⁸ אין בידינו בשלב זה של המחקר נתונים ארכאולוגיים מאתרים אחרים בגולן התחתון המאפשרים לזהות יישוב יהודי מהתקופה הרומית הקדומה.⁴⁹ באזורים אחרים מקוואות הם עדות מובהקת ליישוב יהודי בימי בית שני – כך למשל בירדפת בגליל התחתון,⁵⁰ בהר יהודה ובהר חברון⁵¹ ולאחרונה אף בעבר הירדן⁵² – אך מקוואות חצובים אינם מצויים במסלע הבזלתי של הגולן. מנגד גם לא נמצא בגולן התחתון ממצא מובהק המזהה אוכלוסייה פגנית, כמו מקדשים, פסלים או כתובות פגניות.

ב. היישוב במחוז גולן בתקופה הביזנטית היה יהודי – אמנם אין בידינו מקורות ספרותיים העוסקים במחוז גולן ובתושביו בתקופה הביזנטית, אך העדויות הארכאולוגיות לשתי קבוצות האוכלוסייה העיקריות, יהודים ונוצרים, ברורות למדי. בתי כנסת, עיטורים יהודיים מובהקים וכתובות בעברית ובארמית מאפשרים זיהוי של יישוב יהודי; כנסיות, מנזרים, עיטורי צלבים וכתובות נוצריות מאפשרים זיהוי של יישוב נוצרי (מפה 5). תמונת המצב לאחר שלושים שנות מחקר בגולן ברורה למדי, למעט מקרים בודדים.⁵³ שרידים מובהקים של מרחב יישוב יהודי בתקופה הביזנטית נמצאו רק במחוז גולן, ואילו בתחום פניאס ובתחום סוסיתא נמצאו סימנים מובהקים ליישוב נוצרי (מפה 5).

45 ש' גוטמן, גמלא: עיר במרד, תל-אביב תשנ"ד; ד' אדן-ביוביץ, 'רשימת "ערי חומה" והעדות הארכאולוגיות-ההיסטוריות מירדפת וגמלא, תרביץ, סו (תשנ"ז), עמ' 466. לפרטים נוספים על כלי האבן באתר ראו: S. Gibson, 'Stone Vessels of the Early Roman Period from Jerusalem and Palestine: A Reassessment', *Atiqot*, 50 (2005), pp. 43, 51, 57, 58; 305-304; עמ' 34, D. Syon & Z. Yavor, 'Gamla 1997-2000', *Atiqot*, 50 (2005), pp. 19-20, 150-151.

46 C. Savage, 'The Limestone Vessels', R. Arav & R.A. Freund (eds.), *Bethsaida: A City by the North Shore of the Sea of Galilee*, IV (forthcoming).

47 מידע בעל-פה מהחופר צבי אורי מעוז.

48 מידע בעל-פה מהסוקר גאול בן-אפרים.

49 שריה פרידמן, החוקר את העיירות היהודיות בתחום סוסיתא, גילה לאחרונה במספר אתרים בדרום הגולן כלי אבן. כמו כן ראוי לציין כי עידן שקד גילה כלי אבן באתרים למרגלות הגולן בעמק החולה (כידוע משמשים כלי אבן מגיר רך כסימן מובהק לנוכחות יהודית בשלהי הבית השני); ראו: I. Shaked & D. Avshalom-Gorni, 'Jewish Settlement in the Southeastern Hula Valley in the First Century CE', D.R. Edwards (ed.), *Religion and Society in Roman Palestine: Old Questions, New Approaches*, New York 2004, pp. 28, 31.

50 מ' אביעם, 'ירדפת – חשיפתה של עיר יהודית בגליל מימי הבית השני והמרד הגדול', קדמונית, 118 (תש"ס), עמ' 96-97.

51 ד' עמית, 'מקוואות טהרה בהר חברון – נקודות ציון לשחזור היישוב היהודי בימי בית שני', מיו"ש, 3 (תשנ"ד) עמ' 157-190.

52 ג' שגיב, 'היישוב היהודי בעבר הירדן בתקופות ההלניסטית והרומית: הנתונים ההיסטוריים והמצא הארכאולוגי', עבודת דוקטור, אוניברסיטת בראיילן, תשס"ד, עמ' 165-170.

53 לדעות אחרות ולדיון בהן ראו: בן-דוד, היישוב היהודי (לעיל, הערה 32), עמ' 213-220; C. Ben-David, 'Late Antique Gaulanitis Settlement Patterns of Christians and Jews in Rural Landscape', A.S. Lewin & P. Pellegrini (eds.), *Settlements and Demography in the Near East in Late Antiquity Proceedings of the Colloquium, Matera*, 27-29 October 2005, *Istituti Editoriali e Poligrafici Internazionali*, Pisa & Roma 2006, pp. 35-50.

ג. יש המשכיות יישובית מרחבית במחוז גולן בין שלהי ימי הבית השני לתקופה הביזנטית – מנתוני הסקר התברר כאמור שלא היה ביישוב במחוז גולן משבר לאחר נפילתה של גמלא, ואם היישוב היה יהודי בתקופה הרומית הקדומה וכן בתקופה הביזנטית, כפי שהוכחתי לעיל, אני טוען שכך היה גם בתקופות שביניהן. הרוצה לטעון כי הייתה במחוז גולן במאה השנייה והשלישית אוכלוסייה נכרית, ושזו הוחלפה שוב בתקופה הביזנטית על ידי יישוב יהודי נרחב, דומני שנטל ההוכחה עליו. ראוי לציין כי בשני אתרים מקבוצת היישובים הקדומים נערכו חפירות, ותוצאותיהן מקבילות לתוצאות הסקר שלי. האחד הוא האתר פחורה שליד קצרין,⁵⁴ והאחר והמשמעותי יותר הוא האתר אֶתֶל, המזוהה כבית־ציידה.⁵⁵ באתר זה, שההוכחות להיותו יישוב יהודי הן היסטוריות וגם ארכאולוגיות, נערכות חפירות כבר שנים רבות וכשטחים נרחבים. מסתבר שהאתר ניטש לכל המאוחר בראשית המאה הרביעית, ולא נמצאו בו מבנה בית כנסת מונומנטלי או פריטים כלשהם ממנו.⁵⁶

אם כן, ממצאי הסקר עולים בקנה אחד עם טענתו של מעוז כי יש לתארך את בתי הכנסת המונומנטליים בגולן לתקופה הביזנטית, ולא קודם לכן, כפי שטענו אורמן ואחרים. הם גם מלמדים שבאזור מרכז הגולן היו יישובים יהודיים רבים שקיומם פסק במאה השלישית או בראשית המאה הרביעית, ושלא נותר בהם שום שריד של בית כנסת מונומנטלי שניתן היה לזהותו בסקר מקיף. ממצאים אלה נובע שאין תלות הכרחית בין קיומו של יישוב יהודי לבין קיומו של בית כנסת מונומנטלי, אפילו במשך תקופה של מאות שנים.⁵⁷

לפיכך נראה שעלינו לבחון מחדש את ההנחה שבכל יישוב יהודי מהתקופה הרומית יש למצוא בניין ציבורי גדול יחסית ששימש בית כנסת, שאת שרידיו ניתן לזהות בסקר ארכאולוגי או לפחות בחפירה ארכאולוגית. יש להביא בחשבון את האפשרות שמבנים קטנים יחסית, שאינם בולטים במצא

54 ש' בר־לב, 'פחורה', חרשות ארכאולוגיות, מז (תשל"ג), עמ' 1. גם בחפירת הצלה שנערכה בשולי האתר בקיץ תשס"ה לא נמצאה שום עדות לשלב חיים ביזנטי באתר.

55 R. Arav & R.A. Freund (eds.), *Bethsaida: A City by the North Shore of the Sea of Galilee*, I, Kirksville, Miss. 1999; idem, *Bethsaida: A City by the North Shore of the Sea of Galilee*, II, Kirksville, Miss. 1999; ר' ערב, 'בית צידה', קדמוניות, 118 (תש"ס), עמ' 78–91.

56 גם בסיוור עם החופרים רמי ערב וריצ'רד פרוינד בתום עונת קיץ תשס"ה לא השתנתה התמונה הכרונולוגית, ולא נמצאו פריטים שניתן לשייכם לבית כנסת. להצעה לקיומו של מבנה בית כנסת קטן ולא מונומנטלי משלהי ימי הבית השני בבית־ציידה ראו: P. Nowogórski, 'Protosynagoga w Betsaidzie; hipotetyczna interpretacja budynku na area A na et-Tell (Bethsaida)' [*Protosynagogue in Bethsaida; A Hypothetical Interpretation of the Building in Area A*], *Studia Judaica*, 7, (2004), pp. 41–47.

57 בפרסום הראשון של תופעה זו כתבתי כי 'יש לקוות שמחקרים הנעשים ויעשו במתודת סקר דומה בגליל יוכלו לתרום לסוגייה זו' (בן־דוד, היישוב בגולן התחתון [לעיל, הערה 32], עמ' 247). והנה לאחרונה, עם פרסום מחקרו המעולה של עוזי ליבנר, 'ההיסטוריה היישובית של הגליל המזרחי בתקופות ההלניסטית, הרומית והביזנטית לאור ממצא סקר ארכאולוגי', עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר־אילן, תשס"ד, מתברר כי בכל ששת האתרים בגליל התחתון המזרחי שניטשו עד סוף המאה השלישית לא נמצאו מבני בתי כנסת מונומנטליים. מתוך המישה־עשר היישובים שניטשו בין סוף המאה השלישית לסוף המאה הרביעית, רק בשניים, שניטשו לאחר אמצע המאה הרביעית, נתגלו מבני בתי כנסת מונומנטליים; ראו: שם, עמ' 391–395. U. Leibner, 'Settlement and Demography in Late Roman and Byzantine Eastern Galilee' (לעיל, הערה 53), עמ' 105–129. עוזי ליבנר, דוד אדן־ביוביץ ואנוכי נפרסם בעתיד מחקר מקיף שיעסוק ביחס בין היישובים ומבני בתי הכנסת בגליל ובגולן על סמך נתוני הסקרים שערכנו.

הארכאולוגי, שימשו כבתי כנסת. נראה שיש במסקנה זו כדי לקדם את הבנתנו את העובדה שלכאורה אין כמעט בממצא הארכאולוגי בתי כנסת המתוארכים למאה השנייה ואולי אף למאה השלישית. אפשרות זו מסבירה היטב את הסתירה לכאורה בין המידע ממקורות חז"ל על יישוב יהודי בדרום הגולן – 'עיירות בתחום סוסיטא' – מתקופת המשנה, ובין אי הימצאותם של בתי כנסת באתרים אלו.⁵⁸ במאה הראשונה עד השלישית, כאשר היו יישובים אלו 'עיירות יהודיות', לא נבנו בהם בתי כנסת מונומנטליים; ובתקופה הביזנטית, כאשר נבנו במרכז הגולן בתי כנסת מונומנטליים, כבר לא היו קיימות חלק מהעיירות בתחום סוסיטא ובחלקן הייתה אוכלוסייה נוצרית. מתודת הסקר הארכאולוגי המבוסס על הבחנה מדויקת בין תקופות משנה מאפשרת כיום לתארך את קיומו או הפסקת קיומו של יישוב במהלך התקופה הרומית והביזנטית, ועל כן היא יכולה לתרום לתיארוכם של בתי כנסת מונומנטליים במרחב הכפרי בארץ-ישראל. לפחות בגולן התמונה נראית לי ברורה למדי – בתי הכנסת המונומנטליים בגולן נבנו לא לפני אמצע המאה הרביעית לסה"נ.

58 בן-דוד, היישוב היהודי (לעיל, הערה 32), עמ' 222–223.

רשימת עזר למונחים ארכיטקטוניים המופיעים בגיליון זה

הרשימה מבוססת בעיקרה על המילון של רות יעקבי ורינה טלגם R. Jacoby & R. Talgam, *Architectural Glossary* (Jerusalem Index of Jewish Art, Ancient Jewish Synagogues), Jerusalem 1988

היכלית, מבנה קטן המורכב מעמודים התומכים בגמלון (בפדימנט).	אֲדִיקוּלָה
החלק התחתון בכותרת הדרורית והיונית בעל חתך עגול.	אֲכִינוֹס
מונח מודרני, המציין את מערכת הקורות המונחת על עמודים. המערכת כוללת את הארכיטרב, האפריז והכרכוב.	אֲנַטְבִּלְטוּרָה
מוטיב הכולל בחלק ממופיעו פלמטות ועלי אקנתוס לחלופין, המעטרים את חלקו העליון של הכרכוב.	אנְתִּמִּיוֹן anthemion
רצועה צרה בעלת פרופיל קמור המעוטרת בדרך כלל במוטיב של חרוזים וסלילים.	אֲסַטְרָגֶל
הקורה האמצעית באנטבלטורה, בין הארכיטרב לכרכוב.	אֲפִרִיז
קוציץ סורי. מוטיב צמחי מסוגן המופיע כעלה בודד או מקלעת ומעטר כותרות, אפריזים, כרכובים ועוד.	אֲקָנְתוֹס
הקורה התחתונה באנטבלטורה, המונחת על העמודים.	אֲרַכִּיטְרָב, אֲפִיסְטִיל
מוטיב המורכב מצורות עגולות (ביצים) וביניהן צורות דמויות חץ או רומח, מעטר את חלקו התחתון של הכרכוב.	בִּיצִים וְרַמִּיִּים (חֲצִים)
תשליב העשוי מרצועות. (guilloche)	גִּיּוֹשׁ (בְּצַרְפֵּיתִית, guilloche)
חזית גג מקדש שצורתה משולשת, הכוללת את הטימפנום ואת הכרכובים המשופעים.	גִּמְלוֹן (פְּדִימֵנֵט)
לוליון, ספירלה הפונה פנימה בכותרת הקורינתית.	הֶלִיקֵס
לוליון, ספירלה הפונה החוצה בכותרת היונית והקורינתית.	וּלְלוּטָה
מוטיב הכולל חרוזים וסלילים לחילופין, ומעטר בדרך כלל את האסטרגל.	חֲרוּזִים וְסִלִּילִים
החזית של הגמלון (הפדימנט), מתחת לכרכובים המשופעים.	טִימְפָּנוֹס
כותרת יונית שבה ארבע וולוטות, וכל זוג וולוטות אלכסוני לזוג האחר.	כּוֹתֶרֶת יוֹנִית דִּיאֲגוֹנָלִית
החלק העליון באנטבלטורה, הבולט קדימה כדי להרחיק מפני הבניין את מי הגשמים.	כּוֹרְכּוּב
מוטיב גאומטרי הנוצר מקו השבור בזוויות ישרות.	מִיאֲנֶדֶר
אלת הניצחון בפנתאון היווני (ויקטוריה הרומית).	נִיקָה
ראו: גמלון.	פְּדִימֵנֵט
תימורה, דגם עיטור מסוגן של עץ תמר.	פְּלִמָּטָה
פתח בסגנון שנהוג באזור אטיקה שביוון.	פֶּתַח אֲטִי
מוטיב בצורת צדף, המעטר בדרך כלל ראש גומחה קשתית.	קוֹנְכָה
קשר בתחתית זר.	קֶשֶׁר הַרְקוּלוֹס
שורת בליטות (שיניים) וביניהן מרווחים המעטרת את הכרכוב מעל לביצים ולרמיים.	שִׁנְיּוֹת

הסגנון ככלי לתיארוך: תיארוך יחסי של בתי הכנסת בגולן

רוני עמיר

מאמר זה דן בהתפתחות סגנון העיטורים של בתי הכנסת בגולן ה'תיכון' בתקופה הרומית המאוחרת והביזנטית.¹ באזור זה נמצאו שרידים של עשרים וחמישה בתי כנסת, ושישה מתוכם נחפרו: עין-נשוט, קצרין, כנף, דביה² ולאחרונה שני בתי הכנסת הדרומיים בקבוצה, דיר-עזיז ואם-אלקנטיר.³

תודתי נתונה למורי פרופ' עליזה כהן-מושלין ופרופ' גרעון פרסטר, שהנחו אותי בעבודת המוסמך, שעסקה בהתפתחות אמנותית-סגנונית של פיסול ותבליט מבולת בגולן בתקופה הרומית והביזנטית. מאמר זה מבוסס על חלקה הראשון של העבודה, ונכתב במסגרת סכוליון – מרכז למחקר רב תחומי בלימודי היהדות באוניברסיטה העברית. תודה מיוחדת לר"ר רינה טלגס על הערות מאירות עיניים וכן לטניה כהן-עוזיאלי, שרית שלו-עיני ואורית פלג. מילון ארכיטקטורה ומטיבים מאויר של בתי הכנסת ה'גליליים' ראו: R. Jacoby & R. Talgam, *Architectural Glossary (Jerusalem Index of Jewish Art, Ancient Jewish Synagogues)*, Jerusalem 1988. רשימת עזר למונחים ארכיטקטוניים המופיעים בגיליון זה ראו בעמ' ממול.

1 בין החוקרים קיימת מחלוקת באשר לזמנו ולתפוצתו של היישוב היהודי בגולן. מעוז טען כי עיקר היישוב היהודי התקיים בתחומי הגולן התיכון (גולניטיס). לדבריו לאחר חורבן בית שני נטשו היהודים את האזור, ובתי הכנסת הוקמו רק במאה החמישית. ראו: צ"א מעוז, 'אדריכלות ואמנות בתי כנסת עתיקים בגולן', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, עמ' 8. בן דוד נקט עמדה דומה, אולם לדעתו בתי הכנסת נבנו במאה הרביעית, ראו: ח' בן-דוד, 'הישוב בגולן התחתון בתקופת הבית השני והתלמוד', עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן תש"ס, עמ' 247, 303. ראו גם: מ' הרטל, 'התרבות החומרית של צפון הגולן בתקופות ההלניסטית הרומית והביזנטית', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תש"ס, עמ' 297. לעומתם טען אורמן כי ההתיישבות היהודית בגולן התפרשה על כל תחומי הגולן (הכולל את תחומי גולניטיס, היפוס וסוסיטא), וכי היישוב היהודי לא נפסק לאחר חורבן הבית. ראו: D. Urman & P.V.M. Flesher (eds.), *Ancient Synagogues: Historical Analysis and Archaeological Discovery*, II, Leiden 1995, pp. 378–385, 607–617. על פי ממצאי האמנות נראה לי כי בית הכנסת בג'רבא הוא הקדום ביותר בגולן.

2 מעוז (שם), עמ' 9.

3 בית הכנסת בדיר-עזיז ראו: ח' בן-דוד, 'בית הכנסת בריר עזיז שבגולן – סיכום ארבע עונות חפירה', ע' ליכנר (עורך), חידושים בחקר בית הכנסת ועולמו: דברי הכנס השנתי העשרים וארבעה של המחלקה ללימודי ארץ-ישראל

בבתי הכנסת שנחפרו וכן באלו שטרם נחפרו נתגלו פריטים מעוטרים רבים, שרובם מצויים במוזאון בקצרין וחלקם נותרו באתרים הארכאולוגיים שבהם נמצאו. עיטורים נוספים ניתן לזהות בשימוש משני במבנים קיימים ברמת הגולן, ואחרים מפורזים במקומות שונים.⁴ המבנים והפריטים המעוטרים שנתגלו, למעט מקורות היסטוריים בודדים וכתובות,⁵ הם בבחינת עדות אילמת להיסטוריה של האזור כולו.

המאמר מחולק לארבעה חלקים. חלקו הראשון משמש כהקדמה לדיון, ובו אדון במתודה המשמשת אותי במחקר זה, מתודה אשר ביסודה ההנחה כי מעקב אחר סגנון העיטורים המשתנה באזור מוגדר יכול ללמדנו פריטים רבים על התקופות שבהן נבנו המבנים. על בסיס הנחה זו אציע בחלקו השני של המאמר כרונולוגיה יחסית לתיארוך הפריטים האדריכליים המעוטרים מבתי הכנסת בגולן, על סמך הניתוח הסגנוני של עיטוריהם. הכרונולוגיה שאציג כאן אינה עולה בקנה אחד עם זו שקבע צבי אורי מעוז לבתי הכנסת הללו.⁶ מעוז קיבץ את בתי הכנסת בגולן לשלוש אסכולות שונות, שהוא מכנה חבורות; חבורת כורזים-עין־נשוט מתוארכת למאה החמישית וכוללת את כורזים, עין־נשוט, דיכה, ח'וה'ה, אחמדיה; בתי הכנסת מן המאה השישית נחלקים לשתי אסכולות נפרדות: חבורת כנף, הכוללת את בית הכנסת בכנף, בדיר־עזיז וטייבה, וחבורת קצרין, הכוללת את בתי הכנסת של עסליה, קצביה ויהודיה. על פי חלוקה זו ולשיטתו של מעוז אין בגולן בתי כנסת מן המאה הרביעית.

כפי שניתן להיעזר בניתוח סגנוני על מנת לתארך את בתי הכנסת בגולן, כך ניתן להיעזר בו לתיארוך בתי הכנסת ה'גליליים'. המוטיבים והסגנון של פריטים מעוטרים בבתי הכנסת בגולן מקורם בפריטים מעוטרים מבתי כנסת 'גליליים', כך שאפשר לעקוב אחר רצף אחד של התפתחות אמנותית-סגנונית. התפתחות זו תידון בשני החלקים האחרונים של המאמר. בחלק השלישי אתאר את סגנונו של בית הכנסת בכפר־נחום ואדון בקשר האמנותי בינו לבין בית הכנסת בכורזים; ובחלקו הרביעי והמסכם של המאמר אדגים את התפתחות הסגנון בבתי הכנסת ה'גליליים' ובבתי הכנסת בגולן באמצעות ניתוח מוטיבים בודדים (אדיות וגשרים) שנמצאו בבתי כנסת שונים בשני האזורים.

א. המתודה האמנותית-הסגנונית

רוב החוקרים שחקרו את האמנות בבתי הכנסת עסקו בעיקר בחקר המוטיבים, מקורותיהם ותפוצתם, ולא ירדו לעומק של הסגנון.⁷ יתרה מזו, יש חוקרים השוללים את האפשרות לתיארוך יחסי בבתי

וארכיאולוגיה ע"ש מרטיין (זוס) אוניברסיטת בראילן, 2004, עמ' 4; 'י' דריי, ח' בן־דוד וא' גונן, 'בית הכנסת באום אל קאנטיר: המאה ה-5 אל המאה ה-21', שם, עמ' 5. ח' בן דוד, א' גונן, 'י' דריי, 'אום אל קאנטיר עונת חפירה ראשונה', קדמוניות 132 (2006), עמ' 110-120. ראו גם: <http://www.yeshuat.com>, ושם, Current project.

4 למשל הפריטים מבית הכנסת בדיכה מצויים ליד חדר האוכל של קיבוץ עין־גב.

5 'י' נווה, על פסיפס ואבן: הכתובות הארמיות והעבריות מבתי הכנסת העתיקים, תל־אביב תשל"ח. וראו גם: R.C. Gregg, *Jews, Pagans, and Christians in the Golan Heights: Greek and Other Inscriptions of the Roman and Byzantine Eras* (South Florida Studies in the History of Judaism, 140), Atlanta, GA 1996.

6 צ"א מעוז, 'גולן, התקופה ההלניסטית עד ימי הביניים', אחא"ח, עמ' 290-291.

7 לעיסוק במוטיבים יש חשיבות מרובה, בעיקר להבנתה של התכנית העיטורית בכללותה, אך יש להעיר כי מוטיבים נודדים בקלות יחסית, ולכן לדעתי אינם קריטריון לתיארוך. בניתוח סגנוני יש משמעות רבה לצירופי המוטיבים המשתנים מתקופה לתקופה.

הכנסת בגולן באמצעות סגנון:

Since the style and the execution of these works belong to a long tradition in the era, dating is difficult, nor is it possible to establish a relative stylistic chronology [...] the presence of different artistic styles in the same building makes dating by style impossible.⁸

גישה אחרת הטוענת כי ניתן להשתמש בסגנון [אמנותי] ככלי היסטורי היטיב לבטא מאיו שפירו במאמר שנכתב בשנת 1953: 'בעיני היסטוריון האמנות הסגנון הוא הנושא העיקרי למחקר. הוא ישתמש בסגנון כאמת מידה לזמנן ומקומן של יצירות האמנות וכאמצעי לציין זיקות בין אסכולות של אמנות. אך יותר מכל הסגנון הוא שיטה של איכות והבעה חדורת משמעות, דרכן משתקפות אישיותו של האמן וחזונית הכללית של הקבוצה, הסגנון הוא אמצעי של הבעה בתוך החברה'.⁹ על פי גישה זו משימתו של חוקר האמנות לזהות ולהגדיר את הסגנון או הסגנונות המאפיינים את התקופה ולהצביע על רצף ההתפתחות הסגנונית באזור מסוים במהלך התקופות.

המתודה האמנותית-הסגנונית עוסקת בהבנת ההתפתחות הסגנונית באזור גאוגרפי מצומצם על מנת לתארך פריטים בודדים, בתי כנסת שלא נחפרו או מבנים שיש מחלוקת על תיארוכם, וזאת על סמך הבנת הסגנון באתרים מתוארכים (שיש בהם התאמה בין התיארוך הארכאולוגי לסגנון האמנותי). הסגנון בכל תקופה לא נקבע על פי פריט בודד, אלא על פי המכלול השלם: כותרות, פריטי אנטבלטורה כגון: ארכיטרב, אפריז, כרכוב, קונכות וגמלוניס סוריים, וכן תבליטים מעוטרים. הסגנון נקבע על פי מדדים קבועים וניתנים להגדרה, והם: טכניקה, קומפוזיציה וסגנון הפרטים והדמויות. ככלל אפשר להקיש מהסגנון הכללי של אתר מתוארך לסגנונה ותיארוכה של אבן בודדת, אולם אי אפשר לקבוע סגנון תקופתי על פי אבן אחת, וכל שכן אין להסיק מסקנות מסגנונה של אבן אחת ולתארך על פיה מכלול שלם. בכל דיון סגנוני יש להביא בחשבון את האפשרות כי העיטור אינו הומוגני, ושעשויים להתגלות פריטים המוקדמים או מאוחרים בתאריכם מן המכלול העיקרי. מצב כזה ייתכן אם נעשה שימוש משני בפריטים ממבנים קודמים או נוספו תוספות מאוחרות. בבדיקה הסגנונית יש להתחשב במציאותם של אמנים מעולים לעומת אמנים שרמת הגילוף שלהם נמוכה, וכן בתופעות של תת-סגנון – לעתים יש אינפורמציה סגנונית מועטה כל כך שאין היא יכולה להעיד לצד זה או אחר. את הדמיון או השוני הסגנוני בין פריטים ניתן להגדיר בכמה רמות: האם אמן אחד גילף שני פריטים? האם הפריטים נעשו בבית מלאכה אחד? או האם הם שייכים לסגנון על או לסגנון אזורי משותף?

בשנים האחרונות ראו אור ספרים ומאמרים העוסקים בהתפתחות אמנותית-סגנונית אזורית; על ההתפתחות בדרום סוריה (החורן, הלג'ה והר הדרוזים) עמדה ז'קלין דנצר-פייד, ¹⁰ והתפתחות האמנות

8 R. Hachlili, 'Late Antique Jewish Art from the Golan', J.D. Humphrey (ed.), *The Roman and Byzantine Near East: Some Recent Archaeological Research*, Ann Arbor, MI 1995, p. 189

9 מ' שפירו, מבחר מאמרים בתולדות האמנות, בעריכת מ' עומר, תל-אביב 2003, עמ' 4.

10 J. Dentzer-Feydy, 'Décor architectural et développement du hauran dans l'Antiquité (du I s. av au VII s. de notre ère)', J.-M. Dentzer (ed.), *Hauran, I: Recherches Archéologiques sur la Syrie du sud à l'Époque Hellénistique et Romaine*, Paris 1985-1986, pp. 261-301

בכנסיות של צפון סוריה נחקרה על ידי כריסטיין שטרובה.¹¹ מחקרים אלו מלמדים כי באזורים קרובים כמו דרומה וצפונה של סוריה ייתכנו הברלים בגלי הפריחה והירידה של כל אזור; תקופת הפריחה בדרום סוריה הניכרת באדריכלות ובעיטור האמנותי הייתה במאה השנייה והשלישית לסה"ג (בתקופה הפרובינקיאלית) ולאחריה חלה ירידה, ואילו בצפונה של סוריה ניכרת פריחה אדריכלית ואמנותית למן המאה הרביעית, ושיאה במאה החמישית והשישית.

ב. התפתחות אמנותית-סגנונית בגולן

במרכז הגולן, באזור המכונה על ידי יוספוס פלוויס בשם 'גולניטיס תחתון', והגובל בתחומה של היפוס מדרום ובתחומה של פניאס מצפון, מצויים כאמור כעשרים וחמישה בתי כנסת (מפה עמ' 15). לקבוצה זו ברצוני להוסיף את בית הכנסת בכורזים, שלמרות מיקומו בגליל, מצפון לכינרת, הוא עשוי בזלת, והוא חוליית הקשר שבין בתי הכנסת בגליל לאלו של הגולן. באזור זה ובצפון הכינרת תוארכו עד עתה על סמך שיקולים ארכאולוגיים ארבעה בתי כנסת: בית הכנסת של כורזים תוארך למחצית הראשונה של המאה הרביעית, בית הכנסת של עין-נשוט תוארך לאמצע המאה החמישית, ובתי הכנסת של קצרין וכנף תוארכו למחצית הראשונה של המאה השישית. בתי הכנסת הללו ישמשו כיתדות כרונוולוגיים לקביעת ההתפתחות הסגנונית בצפון הכינרת ובגולן.

בית כנסת בכורזים ובתי הכנסת מהמאה הרביעית

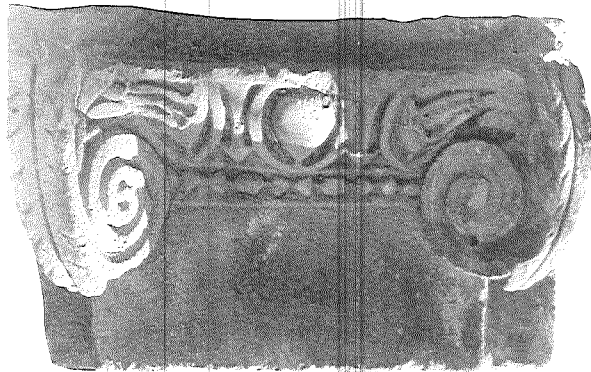
בית הכנסת של כורזים (בשלבו הראשון) תוארך למחצית הראשונה של המאה הרביעית, בעיקר על סמך מטמון מטבעות שנמצא במבנה E, הסמוך לבית הכנסת מצפון, וכן על סמך לוקוסים חתומים מתחת לרצפה.¹² תיארוך זה מתחזק לאור תיארוכין של הכותרות שנמצאו באתר (איור 1). הכותרות היוניות האלכסוניות מכורזים דומות להפליא לכותרות יוניות שנמצאו במבנים שונים בדרום סוריה (החורן, הלג'ה וחר הדרוזים), ושתוארכו למחצית השנייה של המאה השלישית ולראשית המאה הרביעית (איור 2).¹³ לכן נראה כי אפשר לתארך את בית הכנסת של כורזים למחצית הראשונה של המאה הרביעית.

C. Strube, *Baudekoration im nordsyrischen Kalksteinmassiv, I: Kapitell-, Tür- und Gesimsformen der Kirchen des 4. und 5. Jahrhunderts n. Chr.*, Mainz am Rhein 1993; *ibid.*, II: *Das 6 und frühe 7. Jahrhundert*, Mainz am Rhein 2002, pp. 226–236

12 ייבין תיארך אותו לראשית המאה הרביעית, ואריאל תיארך למחצית הראשונה של המאה הרביעית. ראו: ד' ייבין, בית הכנסת בכורזים הפירות בשנים 1964–1962, 1987–1980 (מחקרי רשות העתיקות, 10), ירושלים תשס"א, עמ' 106; צ"ד אריאל, 'המטבעות מבית הכנסת בכורזים', ייבין (שם), עמ' 103–104.

13 על התפתחות הכותרת היונית באזור ראו: J. Dentzer-Feydy, 'Les Chapiteaux ioniques de Syrie méridionale', *Syria*, 67 (1990), pp. 171–175. הכותרות של כורזים תואמות את קבוצה 6 של דנצר-פיידי, כותרות השייכות לקבוצה זו נמצאו במונומנטים הבאים: הפיליפיון בשהבה (פיליפופוליס), המתוארכת לשנת 245–249, הקבר ברימת אלוף, המקדש בבריקה, מסגד (מקדש) בשקה והבזיליקה בשקה. הכותרות הן יוניות אלכסוניות, מתאפיינות באכינוס המעוטש בביצה מרכזית או בשלוש ביצים אוכליות העטופות במעטפה ומצדיהן הציים. על הביצים החיצוניות מגולפות שלוש-ארבע פלמטות. הוולוטות אלכסוניות, והצד החיצוני שלהן מכוסה בעלה אקנתוס ארוך הנתמך בגוף העמוד. מרכז הוולוטת ממוקם בשליש גובה האכינוס. הוולוטות קטנות, גבוהות וצפופות ויש בהן שניים-שלושה פיתולים.

איור 1: כותרת יונית אלכסונית, בית הכנסת בכורזים

איור 2: כותרת יונית אלכסונית, דרום סוריה

איור 3: אפריז, בית הכנסת בכורזים

התצלומים בשחור/לבן צולמו בידי זאב ודובן, והם באדיבות המרכז לאמנות יהודית באוניברסיטה העברית בירושלים. הסריקה נעשתה באדיבות גלעד חמד. תצלומי הצבע צולמו בידי המחברת, אלא אם צוין אחרת

ייחודו של בית הכנסת בכורזים בצירופים חדשים ומפתיעים של מוטיבים שונים זה לצד זה,¹⁴ והדוגמה הטובה ביותר למקוריות האמנים היא גילוף האפריזים (איור 3-6, 10). לצד מקלעות האקנתוס המסורתיות מצויים אפריזים המעוטרים בשריגי גפן,¹⁵ אפריזים המעוטרים במוטיבים פורמלים מנוונים, כאלו המעוטרים במוטיבים צמחיים מסוגננים וכן אפריזים המעוטרים בזרים. הזרים הנפוצים בעיטור בתי הכנסת ה'גליליים' על המשקופים, מעטרים בכורזים גם את האפריזים.

14 רוב המוטיבים המופיעים בכורזים מעטרים פריטים אדריכליים בבתי הכנסת ה'גליליים': מקלעות האקנתוס שעל האפריז והמוטיבים הפורמליים שעל הכרכוב מופיעים בכפר-נחום; שריג הגפן, דגם החבל, החלילים, המיאנדר, אריות, נשרים ומנורה מופיעים בצירופים שונים בבתי הכנסת של ברעם, נברתיין, גוש-חלב, עמודים וכפר-נחום. נראה כי יש משמעות רבה לכך שהגרלנדה הפתוחה, הנפוצה בתקופה הרומית, המופיעה בבית הכנסת בגוש-חלב ובכפר-נחום, אינה מופיעה בכורזים ובבתי הכנסת מהגולן.

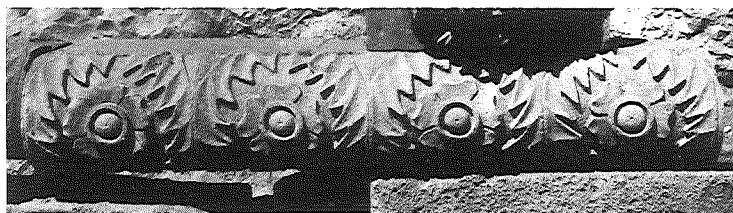
15 סצנת הבציר שעל האפריז מכורזים מעטרת מספר משקופים שנמצאו בחורן, ושמתוארכים למאה השנייה, למשל משקוף מקנאוות, ראו: J. Dentzer-Feydy, 'Les Linteaux à figures divines en Syrie méridionale', *Revue Archéologique*, p. 78, no. 18 (1992). זו עדות נוספת להשפעת האמנות של דרום סוריה על האמנים שעבדו בכורזים, וראו גם לעיל, הערה 13.

איור 4: אפריזים, בית הכנסת בכורזים

איור 5: אפריזים, בית הכנסת בכורזים (הימני במוזאון ישראל)

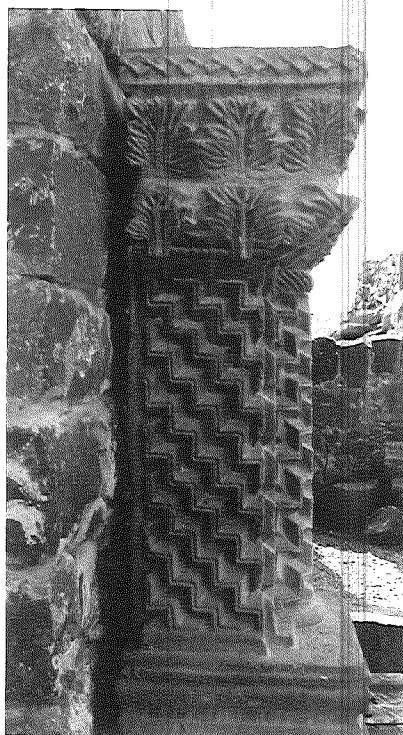
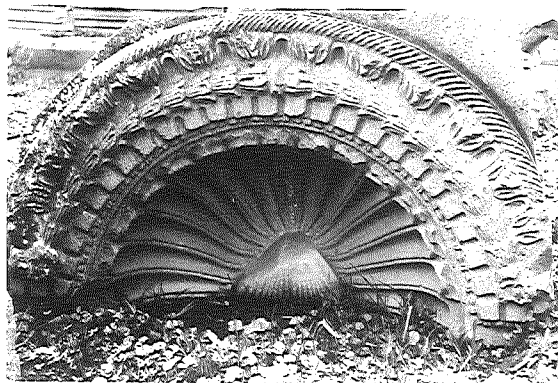

איור 6: אפריז, בית הכנסת בכורזים

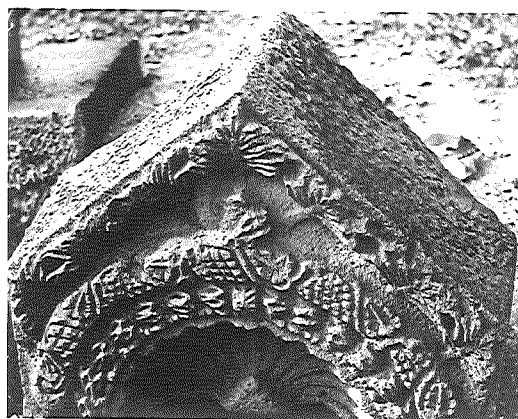
חידוש נוסף של אמני כורזים בעיטור האפריז הוא התפוצה הרחבה של דמויות, שאת הופעתן אפשר להסביר כביטוי לרוח התקופה (ראו איורים 5, 10).

עיצוב המוטיבים בבית הכנסת של כורזים מתאפיין גם בהופעתו של מוטיב אחד במגוון צורות – למשל הזר הקשור בקשר הרקולס יכול להופיע כזר עלי זית, זר בדגם חבל או זר אגדים של עלי דפנה (איור 3). גם למקלעות האקנתוס קיימות שלוש וריאציות שונות: בקבוצה אחת מרכיבים את המקלעת עלים הקים וארוכים שקצותיהם מעוגלים ואינם צמודים זה לזה; העלים המתעגלים מקנים למקלעת רושם הינמי, בעיקר משום שהם מתעגלים בכיוון אחד כמערבולת (איור 4). בקבוצה אחרת נראים עלי אקנתוס רחבים צפופים ומחודדים, לעתים מופרדים זה מזה, והמוטיב המרכזי ממלא את כל החלל כך שהרקע אינו נראה מאחור; אופן גילוף המקלעת והמוטיב המרכזי יוצר במקלעות אלו רושם פלסטי (איור 5). בקבוצה נוספת מורכבות המקלעות מעלי אקנתוס משוננים, שלרוב מחוברים ביניהם, והמוטיב המרכזי אינו תופס את כל השטח, כך שניתן לראות את הרקע מאחור. מאחר שחודי העלים פונים למרכז נוצר בקבוצה זו רושם סטטי (איור 6). חרף הגיוון בצורת המוטיב, סגנון העיבוד בכל המקלעות דומה.

איור 7: קונכה, בית הכנסת בכורזים

איור 8: גמלון סורי, בית הכנסת בכורזים

איור 9: עמוד כפול, בית הכנסת בכורזים

לכאורה יש חוסר אחידות בסגנון הגילוף של הפריטים בכורזים, ואפשר לחלקם לשתי קבוצות סגנוניות בולטות: בקבוצה אחת ניכרת מגמה ליצור רושם נפחי ופלסטי, שאפשר להדגימו באחת הקונכות (איור 7), ובקבוצה האחרת נוצר רושם נוקשה יותר, שאפשר להדגימו באחד הגמלונים הסוריים (איור 8). אף שכביכול קיימות שתי קבוצות סגנוניות שונות, הנבדלות זו מזו בצורת העיבוד, לעתים מופיעים שני ה'סגנונות' אפילו על אבן מגולפת אחת (איור 9). למשל בעמוד הכפול, המדרגות ודגם החבל הם פלסטיים ביותר ומזכירים את הגילוף של הקונכה מהקבוצה האחת, בעוד כותרתו של העמוד מעובדת באופן נוקשה, בדומה לגמלון הסורי שייחסתי לקבוצה האחרת. נראה כי בית הכנסת של כורזים אכן עוטר בידי כמה אמנים (כמה ידיים), אך אין לייחס את הפריטים לבתי מלאכה שונים שפעלו בתקופות שונות כפי שביקשה להוכיח נטשה מאי;¹⁶ ההבדלים בגילוף

16 לדעת מאי בבית הכנסת בכורזים ניתן לזהות שני בתי מלאכה שונים. הקדום שבהם היה מאוחר לבניית בית הכנסת בכפר-נחום, במחצית השנייה של המאה השלישית, ואת בית המלאכה המאוחר תיארכה למאה החמישית. מאי לא הבחינה בין סגנון של בתי מלאכה שונים לבין אמנים שונים או ידיים שונות. ראו: N.N. May & S.I. Stark, 'Reconstruction of the Architectural Décor of the Major Synagogue at Chorazine', *'Atiqot*, 43 (2002), pp. 246-248

איור 10: אפריז,
בית הכנסת בכורזים

איור 11:
אפריזים, בית
הכנסת בזיכיה
(נמצאים בקיבוץ
עירגב)

האבן הם תוצאה של עבודה של אמנים שונים באתר. למשל ניתן להבחין בפריטים שנעשו ביד מנוסה, כמו אפריז קופידון (איור 5), לעומת אפריז אחר (איור 10); באפריז זה ניכרים גם הבדלי ידיים – ייתכן כי יד מיומנת עיצבה את הזר ואת קשר הרקולס הנפחי שעל בליטת האפריז; יד כזו לא הייתה עושה את המדליון הימני, הקטן מן השמאלי, שניכר בו רישול בקומפוזיציה ובעיצוב הפרטים (איור 10).

בכל הפריטים בבית הכנסת ניכרת גישה דומה לחלל הקומפוזיציוני: המוטיבים דחוסים כך שהרקע כמעט אינו נראה מאחור, ויש נטייה לקומפוזיציות המשכיות אין-סופיות המוחלפות בכל פעם במוטיב אין-סופי חדש.

המקוריות של אמני כורזים באה לידי ביטוי בחופש המוחלט לעטר פריטים ארכיטקטוניים שונים בשלל מוטיבים, לשלב צירופים חדשים של מוטיבים שונים זה לצד זה, וליצור בכל פריט ארכיטקטוני 'נוסחה' שאינה חוזרת על עצמה. הגיוון הרב במוטיבים ובעיצובם וכן המערכים הקומפוזיציוניים החדשים מבטאים טעם אסתטי שלא היה מוכר עד כה; הקונצפציה ההרמונית שהושגה על ידי אחידות בעיבוד ובשילוב המוטיבים בנוסחאות מסורתיות, קונצפציה שהייתה נפוצה בתקופה הרומית המאוחרת, הופרעה על ידי מקצבים קומפוזיציוניים חדשים. נראה לכן כי דווקא חוסר האחידות (האקלקטיות) או הרב-גוניות המודגשת בבחירת המוטיבים והסגנון הם הסגנון המאפיין את בית הכנסת בכורזים. השילובים והרב-גוניות אינם מאפשרים למקם את בית הכנסת בתקופה הרומית המאוחרת; ההתייחסות לסגנון העבר (כפי שאראה בהמשך) והביטוי החדש שניתן לו בכורזים, תואמים את הטעם האסתטי של ראשית התקופה הביזנטית. נראה אפוא כי יש לתארך את הפריטים שבכורזים למחצית הראשונה של המאה הרביעית לא רק על סמך התיארוך הארכאולוגי, אלא גם על סמך תיארוך הכותרות היוניות האלכסוניות ועל סמך סגנונו של בית הכנסת.

מאפיינים דומים מבחינת המוטיבים ואופן הגילוף מצויים בכמה בתי כנסת משני צדיו של הירדן, כגון דיכה, אל-אחסניה, רפיד, ח'וח'ה ובית הכנסת המרוחק יותר שבעדריה.¹⁷ בתי כנסת אלו משקפים סגנון אזורי משותף, וניתן לראות בהם עושר של פריטים ארכיטקטוניים מגולפים המעוטרים בשלל מוטיבים.¹⁸ הקרבה בין בית הכנסת שבדיכה לזה שבכורזים ניכרת בפריטים שונים: הכותרות היוניות האלכסוניות, הכותרות הקורינתיות,¹⁹ אפריזי המקלעות (איור 11) וכן סגנון הגילוף של פריטים שונים; כמו כן ניכר דמיון בעיצוב הגמלונים הסוריים שנמצאו בדיכה, ברפיד ובעדריה ובכרכובים של דיכה ואל-אחסניה.

נראה כי בשל הדמיון הסגנוני והקרבה הגאוגרפית אפשר לקשור בין הפריטים מבתי הכנסת הללו לבין פריטים מכורזים ולפיכך לתארכם למחצית הראשונה של המאה הרביעית. ניכרת כאן יצירה חדשה, הבאה לידי ביטוי בתפיסה עיטורית אקלקטית המאפשרת הנחת מוטיבים שונים, המגולפים כביכול ב'סגנונות' שונים, זה לצד זה ולא בסדר המקובל, כפי שניתן לראות באפריזי כורזים ובכרכובים של דיכה. התאריך המוצע לבתי כנסת אלו במאה הרביעית סותר את הצעתו של מעוז לתארוך את בתי הכנסת הללו, השייכים לדעתו לחבורת כורזים-עין-נשוט, למאה החמישית.²⁰

בית הכנסת בעין-נשוט, תבליטים ובתי כנסת מהמאה החמישית

בית הכנסת של עין-נשוט (שכבה II) תוארך לאמצע המאה החמישית על פי מטבעות שנמצאו מתחת לרצפה בשכבות היסוד של בית הכנסת.²¹ ייחודו של בית הכנסת הוא בתפוצה רחבה של עיטורי בעלי

17 על הדמיון בין פריטים מבתי כנסת בקבוצה זו העירו כמה חוקרים. ראו: צ' אילן, בתי כנסת קדומים בארץ-ישראל, תל-אביב תשנ"א, עמ' 112; 'י טורנהיים, 'עיטור אדריכלי בצפון ארץ-ישראל בתקופה הרומית הביזנטית', עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל-אביב, 1987, עמ' 182.

18 אפריזים (כורזים, דיכה, ח'וח'ה), כרכובים (כורזים, דיכה, רפיד), כותרות יוניות (כורזים, דיכה, רפיד), כותרות קורינתיות (כורזים, דיכה, ח'וח'ה), גמלונים סוריים (כורזים, דיכה, רפיד ועדריה). המוטיבים המעטרים את החלקים הארכיטקטוניים הם מוטיבים פורמליים, כדוגמת ביצים וקציים, חרוזים וסלילים, שיניות ואנטימיון, מוטיבים גאומטריים, כגון גיוש, תשליב, מיאנדר והגם חבל, מוטיבים צמחיים, כגון מקלעות אקנתוס, שריג גפן או קיסוס ורוטות, ודמויות ובעלי חיים, כגון נשרים ואריות. אכן רוב המוטיבים מופיעים בבתי הכנסת הגליליים, אך בחלקים האדריכליים של בתי הכנסת הללו ניכרת הקפדה פחותה על סדר המוטיבים המקובל בתקופה הרומית המאוחרת.

19 הכותרות הקורינתיות מכורזים, דיכה וח'וח'ה מגולפות באופן הבא: שתי שורות של עלי אקנתוס צמודות לרקע, שוליהם העליונים של העלים מקופלים כלפי מטה. העלים שקועים בעלי מסגרת בולטת, החפים (קצות העלים) נוגעים זה בזה ויוצרים צורות גאומטריות של משולשים ומעוינים מוצללים, המקנים לכותרת איכות של תחרה. רק בכותרת מדיכה נשמרו ההליקס והוולוטות צמודים לקלתוס. כותרות קורינתיות בעלי מאפיינים דומים תוארכו על ידי פישר לסוף המאה השלישית וראשית המאה הרביעית. ראו: מ' פישר, 'התפתחות הכותרת הקורינתית בארץ ישראל מאז ראשיתה ועד קונסטנטינוס הגדול', עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל-אביב, 1979, עמ' 324. מעוז ביקש לצרף לקבוצה זו כותרת קורינתית שנמצאה בעין-נשוט. ראו: מעוז (לעיל, הערה 1), עמ' 231, לוח 1:58. אולם בכותרת מעין-נשוט נראית רק שורת אקנתוס בודדת, צמודה לרקע, וכן ניכר עיבוד שטוח יותר של עלי האקנתוס וההליקס.

20 מעוז שייך לעין-נשוט כמה פריטים, למשל את הגמלונים שנמצאו בעדריה, ללא הוכחות מספקות. ראו: מעוז (שם), לוחות 66, 67.

21 המטבע המאוחר ביותר שנמצא מתחת לרצפת האולם בעין-נשוט מתוארך לשנים 383-395. מחוץ למפתח הכניסה המרכזית (לוקוס 109) נמצאו 193 מטבעות שכשבה לא התומה, 115 מתוכם תוארכו, והמאוחר שבהם מתוארך לשנים 408-423. מטבעות אלו הונחו בשכבת היסוד בעת שנבנה הבניין. 51 מטבעות נוספים נמצאו ליד יסודות החדר המזרחי (לוקוס 133), מבין אלו זוהו 43 מטבעות, והמאוחר שבהם מתוארך לשנים 425-450. על סמך נתונים אלו תוארך בית הכנסת לאמצע המאה החמישית, ראו: D.T. Ariel, 'Coins from the Synagogue of En Nashut', IEF, 37 (1987), pp. 145-157.

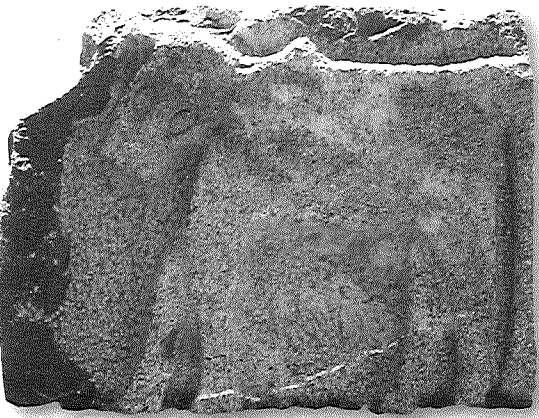

איור 12: פרט מתבליט עיין-סמסם

איור 13: כותרת יונית אלכסונית, בית הכנסת בעיין-נשוט

איור 14: תבליט

חיים ובהצגה חוזרת של מוטיב המנורה.²² התבליט שנמצא בעיין-סמסם שייך על פי סגנונו לבית הכנסת בעיין-נשוט. על התבליט מתוארת דמות המרימה ידה למעלה (אורנס) ומשני צדיה אריות ונשרים. אם אכן מוצאו של התבליט מבית הכנסת בעיין-נשוט, שמודגשים בו סמלים יהודיים, אזי ייתכן כי על המשקוף מתואר דניאל בגוב האריות.

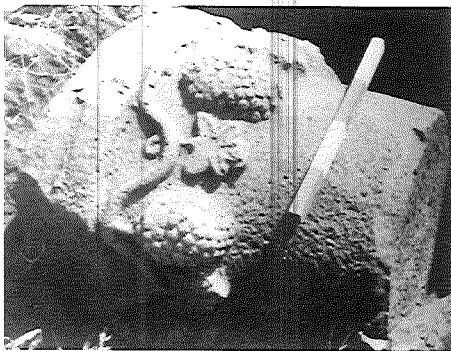
סגנונו של בית הכנסת בעיין-נשוט הוא אחיד (איורים 12, 13).²³ כל הפריטים בבית הכנסת נראים שטוחים; רושם זה נוצר בשל עבודה בתבליט נמוך, הצמוד לרקע ומגולף במשטח אחד מעליו, כך שלא נוצרים משחקי אור וצל. עם זאת ניכר גיוון בין עיבוד התבליט במשטחים חלקים לעומת עיבוד עיטורי וגאומטרי. העיטורים נעשו בדרך כלל בחריטה, ולא בעיבוד מדורג, היוצר נפח, כמו בכורזים. במרבית הפריטים ניכרת הפשטה וגאומטריזציה של הצורות, והמוטיבים פרושים זה לצד

22 המנורה מופיעה על שלושה פריטים שונים: פעמיים על הכותרת היונית האלכסונית, על בסיס עמוד מבית הכנסת ועל פריט נוסף המיוחס על פי מעוז למזווה, לצד אריה. המוטיבים הנוספים בבית כנסת זה הם מוטיבים צמחיים, כגון: רוזטות, עלי זית, שריג גפן ועלי דפנה, מוטיבים גאומטריים, תשליב ומיאנדר משובץ במוטיבים, וכן שורת מעוינים ומוטיבים פורמליים מגוונים.

23 יוצאי דופן הם תבליט הלביאה, שהוא נפחי יחסית, וקשר הרקולט המעטר קורה של בית הכנסת.

איור 15: משקוף בית הכנסת בקצרין

איור 16: כותרת, בתרא

זה ללא הסתרה. בדרך כלל ניכרת התאמה בין המוטיב לבין קווי המסגרת. הקומפוזיציות האהובות על האמנים הן קומפוזיציות הנחלקות לשתיים אך לא סימטריות לגמרי. לבית הכנסת של עין-נשוט ניתן לצרף על סמך הסגנון את תבליט הלביאה המניקה גור ואת התבליט שמגולף בו פר (איור 14); שניהם נמצאים היום במוזאון בקצרין, וייתכן שנעשו בידי האמן שיצר את התבליט. לשלב זה ניתן לשייך גם את בית הכנסת A בקצרין. את כל התבליטים הללו יש לתארך, על פי הקרבה הסגנונית שלהם לעין-נשוט, לאמצע המאה החמישית. בתקופה זו התפתח סגנון חדש, שונה מהסגנון שהיה מקובל במאה הרביעית. בסגנון זה ניכר שינוי דרסטי בתפיסת החלל, בקומפוזיציה ובעיבוד התבליט וכן בחיזוק של המגמות ה'לא נטורליסטיות'.

ההבדלים הסגנוניים בין בית הכנסת של כורזים לזה של עין-נשוט מלמדים על הפער הכרונולוגי שביניהם: בעוד בכורזים יש גילוף הדרגתי ונפחי במסורת הקלסית המאוחרת ולצדו גילוף שטוח, ברוב הפריטים מעין-נשוט הגילוף שטוח ואחיד. נוסף על כך הקומפוזיציות המחולקות לשתיים, המאפיינות כל כך את בית הכנסת של עין-נשוט, אינן מופיעות ברוב הפריטים של בית הכנסת בכורזים. לעומת זאת אפריזי המקלעות, הקונכות והגמלוני המופיעים בכורזים ובבתי הכנסת מהמחצית הראשונה של המאה הרביעית, אינם מופיעים כלל בעין-נשוט.

בתי הכנסת של קצרין וכנף והתפיסה האמנותית במאה השישית

בית הכנסת של קצרין (B) ובית הכנסת של כנף תוארכו על סמך מטבעות לראשית המאה השישית (שנת 518) ולא לפני כן (טרמינוס פוסט קרום).²⁴ שני בתי כנסת אלו מתאפיינים בצמצום בפריטים האדריכליים המעוטרים יחסית לבתי הכנסת מהתקופות הקודמות. המוטיב הנפוץ ביותר הוא שריג גפן מתפתל מתוך אמפורה ולצדו אשכולות ועלים, כמו כן נפוץ השימוש במוטיבים פורמליים (חרוזים וסלילים, ביצים ורמיים ועלי אקנתוס) וכן נפוצים הזרים. הכותרות היוניות שנמצאו בקצרין, ביהודיה ובעסליה הן ייחודיות לגולן, ומתוארכות על סמך בית הכנסת בקצרין לראשית המאה השישית.²⁵ בדיון הסגנוני אשווה את הממצאים מבתי כנסת אלה לפריטים מבתי כנסת אחרים: קצביה, עסליה, יהודיה, דביה, בתרא ופריטים אחדים מדיר-עזיו, המתוארכים כולם למאה השישית. בתקופה זו ניכרות שלוש מגמות סגנוניות בולטות:

א. ניסיון ליצור מוטיבים נפחיים; אין זו הגישה הנפחית של המאה השלישית והרביעית, שבה מעובדים המוטיבים בהדרגה, אלא נפחיות גושית, הבולטת מן הרקע בתבליט גבוה. דוגמה לכך ניתן לראות בעיטור המשקוף המערבי של בית הכנסת בקצרין (איור 15) ובכותרת מבתרא (איור 16). בשניהם יש קומפוזיציה מרווחת, שמשולבים בה מוטיבים שטוחים (האמפורות והעלים) לצד מוטיבים נפחיים (הגבעול ואשכולות הענבים). הגבעול עבה וגמיש, האשכולות נראים כגושים הבולטים מן הרקע, והענבים מסומנים עליהם בחריטה. גישה זו ניכרת בתבליטים נוספים, למשל האמפורה הבולטת על המשקוף מיהודיה.

ב. שימוש רב במוטיבים פורמליים, כגון חרוזים וסלילים, ביצים ורמיים ועלי אקנתוס. בדרך כלל המוטיבים אינם מגולפים ברצף ובאיכות המאפיינים את הגילוף במאה השלישית והרביעית. המוטיב הפורמלי מנותק מן הרצף ומופיע כמוטיב בודד למשל במשקופים בקצרין ובטייבה (איורים 17-18). ג. לעתים יש גילוף של מוטיב ההולך ונמוג ברקע. דוגמה לכך מצויה במשקופי בתי הכנסת בקצרין ובטייבה (איורים 17-18). שניהם מעוטרים בקומפוזיציה המחולקת לשתיים שבמרכזה זר ומשני צדיו אלמנטים שונים. בשני המשקופים קשור הזר בקשר פשוט שממנו יוצאים שני סרטים בכיוונים מנוגדים, ועיבוד הסרטים דומה: במוצאם מהזר הם מעובדים בתבליט גבוה ולקראת קצותיהם הם הולכים ונמוגים בהדרגה אל הרקע. המשקופים של קצרין וטייבה נעשו כנראה בבית מלאכה אחד, לפיכך לא ברורה הטענה של מעוז שיש לייחס את בתי הכנסת הללו לאסכולות שונות.²⁶

24 בית הכנסת B בקצרין בשלבו הראשון (א) תוארך על פי מטמון של מטבעות ברונזה שהונחו בעת הבנייה. המטמון כולל 120 מטבעות ברונזה קטנים, שהונחו במילוי אבנים שבין הספלים, מתחת לספסל הגבוה ומאחורי הספסל הנמוך. המטבע המאוחר ביותר מתוארך לשנים 498-518 (אנסטזיוס הראשון). ראו: Z.U. Ma'oz & A. Killebrew, 'Ancient Qazrin Synagogue and Village', BA, 51 (1988), p. 19. בית הכנסת בכנף בשלב הראשון (אIII), תוארך על פי ארבעה מטבעות מתוארכים שנמצאו בשכבת אדמה שהונחה כתשתית לרצפה; המאוחר מבין מטבעות אלו מתוארך לשנים 498-518 (אנסטזיוס הראשון). ראו: D.T. Ariel, 'Coins from the Synagogue at Horvat Kanaf: Preliminary Report', INJ, 4 (1980), pp. 59-62.

25 דנצר-פיידו שייכה את הכותרות הללו לקבוצה 7, המתוארכת על סמך תיארוך בתי הכנסת למחצית הראשונה של המאה השישית. ראו: דנצר-פיידו (לעיל, הערה 10), עמ' 177.

26 מעוז (לעיל, הערה 6), עמ' 290-291.

שלוש המגמות הסגנוניות שהצגתי מעידות על מעין רנסנס קלסיציסטי, הניכר בגילוף הפריטים בבתי הכנסת של קצביה, עסליה, יהודיה, דביה, בתרא וכמה פריטים בדיר-עזיז, המתוארכים, על פי דמיונם הסגנוני לפריטים של קצרין וכנף, למחצית הראשונה של המאה השישית. גישה סגנונית זו אינה נובעת ישירות מזו של בית הכנסת בכפר-נחום, המתאפיין בגילוף הדרגתי של האבן (כפי שאראה בהמשך); הקבוצות הסגנוניות של כורזים מן המאה הרביעית ושל עין-נשוט מן המאה החמישית מדגימות את שלבי הביניים שבלעדיהם לא ניתן להסביר את הסגנון החדש של המאה השישית, שנעשה בו ניסיון להחיות אחדות מן האיכויות של הגילוף הקלסי.

לסיכום, נראה כי בבתי הכנסת של דרום הגולן ומרכזו ניתן לעקוב אחר רצף התפתחות של העיטור האמנותי. דוגמה לרצף זה היא התפתחות הכותרת היונית הדיאגונולית בכמה אתרים (השוו איורים 1, 12, 17). במבט ראשון נראית הכותרת שבכורזים, שתוארכה למחצית ראשונה של המאה הרביעית, דומה לכותרת שבעין-נשוט, המתוארכת לאמצע המאה החמישית. אולם בהתבוננות מעמיקה אפשר לעמוד על ההבדלים ביניהם. בכותרת שבכורזים (איור 1) יש הפרדה ברורה בין האַכינוס לצוואר הכותרת, האכינוס מעוטר בשלוש ביצים, ומשני צדיה של כל ביצה – חצים. על הביצים החיצוניות מגולפות שלוש-ארבע פלמטות. הוולטות קטנות, גבוהות וצפופות ולהן שניים-שלושה פיתולים, צדן החיצוני מכוסה בעלה אקנתוס המגיע לבסיס הצוואר. לעומת זאת בכותרת שבעין-נשוט (איור 12) מתפרש העיטור על כל שטח האכינוס (ואין חלוקה בין האכינוס לצוואר), האכינוס מעוטר בביצה אחת בלבד, ומצדיה מוצגים בגילוף שטוח מוטיבים שונים, כגון: מגורות, אמפורה וציפורים. הביצה המרכזית אינה מוקפת חצים וכן חסרות בה הפלמטות המאפיינות את הכותרת שבכורזים. בכותרת היונית הדיאגונולית שבבתרא (איור 19), המתוארכת על פי הסגנון למחצית הראשונה של המאה השישית, ניתן לראות התפתחות נוספת: כותרת זו מנסה לחקות את הכותרת שבכורזים אולם ניכר בה רישול בגילוף הפריטים. סביב הביצה המרכזית מגולף עיגול, בדומה לכותרת שבעין-נשוט; הקווים החרוטים מצדי הביצה הם זכר לחצים; והפלמטות הצדדיות המופיעות על הכותרת שבכורזים חסרות.

המעבר בין המאה החמישית למאה השישית

בית הכנסת באם-אלקנטיר, ההולך ונחפר בשלמותו בראשותם של חיים בן דוד וישו דריי, יתרום רבות לחקר בתי הכנסת בגולן מבחינה היסטורית, ארכאולוגית ואמנותית. התפירות החדשות עדיין לא פורסמו.²⁷ מבחינה אמנותית-סגנונית ועל פי הכרונולוגיה של ההתפתחות שהצגתי כאן, נראה כי יש לתארך את הפריטים המעוטרים שנמצאו בבית הכנסת והשייכים כנראה לשלב ייסודו לרבע האחרון של המאה החמישית ולרבע הראשון של המאה השישית. תיארוך זה נובע מסגנון הפריטים המעוטרים משלב בין מאפייני הסגנון של המאה החמישית (עין נשוט) לסגנון שהתפתח במאה השישית (כנף).

27 בן-דוד (לעיל, הערה 3), עמ' 4. קוהל וצינגר סקרו את בית הכנסת ותיארו אותו לסוף המאה החמישית. ראו: H. Kohl & C. Watzinger, *Anitke Synagogen in Galilaea*, Leipzig 1916, pp. 125-126. לדעת מעוז נבנה בית הכנסת לראשונה בשלהי המאה החמישית ובמאה השישית, על פי תאריכן של כותרות הסל והכותרות הדוריות. ראו: מעוז (לעיל, הערה 1), עמ' 127. צפרייר הציע כי הפורטיקו בבית הכנסת הוא תוספת מאוחרת למבנה המקורי. ראו: י' צפרייר, 'על מקור עיצובם האדריכלי של בתי הכנסת הקדומים בגליל – הערכה מחודשת', קתדרה, 20 (תמוז תשמ"א), עמ' 36.

הקשת המעוטרת שבאם-אלקנטיר דומה לפריטים בקרתין שבסוריה המתוארכים על פי כתובות לרבע האחרון של המאה החמישית.²⁸

ג. בית הכנסת בכפר-נחום, הברלים בתפיסה העיטורית בין המאה השלישית לרביעית

הוויכוח על תיארוך בתי הכנסת ה'גליליים' מצוי כעת בשיאו, ונראה כי הפך לזירת קרב בין שתי קבוצות חוקרים. קבוצה אחת מבקשת להקדים את תיארוכם של בתי הכנסת הללו למאה השלישית או לכל היותר לראשית המאה הרביעית, והקבוצה האחרת מבקשת לתארכם לסוף המאה הרביעית ובעיקר למאה החמישית והשישית. הטענות המרכזיות של הקבוצה המקדימה הן היסטוריות, ארכאולוגיות ואדריכליות-אמנותיות. רוב החוקרים הדוגלים בתיארוך המוקדם, ובהם קוהל ווצינגר, גרעון פרסטר, יורם צפירי וצ"א מעוז, מבססים את טענותיהם בעיקר על אופי האדריכלות והעיטור של בתי הכנסת ה'גליליים' בהשוואה לאדריכלות ולעיטור של מבנים באזור (בסוריה, בלבנון ובאסיה הקטנה) מאותה תקופה,²⁹ ונשענים על תיארוכם הארכאולוגי של כמה מבתי הכנסת, למשל בית הכנסת בעמודים.³⁰ מנגד, המתארכים את בתי הכנסת למאה החמישית והשישית מתבססים בעיקר על נתונים ארכאולוגיים-סטריגרפיים: בחפירות בבית הכנסת בכפר-נחום תוארך בית הכנסת מן העשור

28 בעיקר לפריטים בבית מספר 7. ראו: H.C. Butler, *Ancient Architecture in Syria: Publication of the Princeton University Archaeological Expedition to Syria, in 1904-1905 and 1909, Division II, Section B: Northern Syria*, Leiden 1908, pp. 71-83. Part 2: *Il-Anderin, Kerratin, Marata*, Leiden 1908, pp. 71-83. לדעתי יש באתר פריטים מעוטרים שנראים מוקדמים מן המכלול העיקרי.

29 לתיארוך במאה השנייה ראו: קוהל ווצינגר (לעיל, הערה 27), עמ' 40. על סמך ממצאי האמנות הקדים מעוז את תיארוכם של בתי הכנסת ה'גליליים' לסוף המאה השנייה ולראשית המאה השלישית, לטענתו העיטורים הארכיטקטוניים של בתי הכנסת ה'גליליים' מקורם באמנות הקופטית במצרים. מעוז ביקש להוכיח כי לפריטים ארכיטקטוניים שונים, כגון: פתחים אתיים, משקוף ייחודי לבתי הכנסת המחולק לשלושה פגלים עם מסגרות תשליב, הגמלון הסורי המעוטרת באריות מחורבת שמע, תבליט הנמר מנברתיץ ולוח המיאנדר מברעם, יש מקבילות בפריטים מאהנס וסאקארה. ואולם לא זו בלבד שאין כל דמיון (לא כמוטיבים ולא בסגנון) בין הממצא מהגולן לדוגמאות המצריות, אלא שהתארכים של הפריטים מהאמנות המצרית מאוחרים לתיארוך שמעוז עצמו קבע לבתי הכנסת הגליליים. ראו: צ"א מעוז, 'מתי נבנו בתי הכנסת הגליליים לראשונה?', ארץ-ישראל, כה (תשנ"ו), עמ' 416-426. לתיארוך בתי הכנסת במאה השלישית ראו: ג' פרסטר, 'בתי כנסת בגליל ומקומם בארכיטקטורה ההלניסטית והרומית', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשל"ב, עמ' 151-157; L.I. Levine (ed.), *The Galilee in Late Antiquity*, New York & Jerusalem 1992, pp. 289-329; הנ"ל, 'האומנם מהפכה בתיארוך בתי הכנסת בגליל?', י"ל לחין (עורך), רצף ותמורה: יהודים ויהדות בארץ ישראל הבינונית-נוצרית, ירושלים תשס"ד, עמ' 526-529. לתיארוך בסוף המאה השלישית ובראשית המאה הרביעית ראו: י' צפירי, 'בית הכנסת במרות ובכפר נחום ותאריכם של בתי הכנסת הגליליים - עיון מחודש', ארץ-ישראל, כ (תשמ"ט), עמ' 337-344.

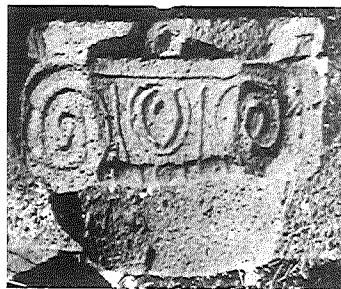
30 חורבת עמודים תוארכה לסוף המאה השלישית. ראו: L.I. Levine, 'Excavations at Horvat ha-Amudim', idem (ed.), *Ancient Synagogues Revealed*, Jerusalem 1981, p. 80. למאה השלישית. ראו: E.M. Meyers, 'The Dating of Gush Halav Synagogue: A Response to Jodi Magness', A.J. Avery-Peck & J. Neusner (eds.), *The Special Problem of the Synagogue*, Leiden 2001, pp. 49-70; J.F. Stager, 'Synagogue Typology and Khirbat Shema': A Response to Jodi Magness', *ibid.*, pp. 71-79. מירון ראו: E.M. Meyers et al., *Excavations at Ancient Meiron, Upper Galilee, Israel 1971-72, 1974-75, 1977*, Cambridge, MA 1981, pp. 12.

איור 17:
משקוף, בית
הכנסת בטייבה

איור 18: משקוף,
בית הכנסת בקצרין
(צילום: זאב רדובן)

איור 19: כותרת יונית
אלכסונית, בתרא

האחרון של המאה הרביעית ועד אמצע המאה החמישית,³¹ בחפירות האחרונות בברעם תוארך בית הכנסת העליון (הגדול) לא לפני המחצית הראשונה של המאה החמישית,³² ואף הכתובת הידועה זה כבר מנברתיך תוארכה לשנת 546.³³ לאחרונה עומדת בראש הקבוצה המאחרת ג'ודי מגנס, והיא מנסה על סמך בדיקות סטרטיגרפיות, נומיסמטיות וקרמיות להפוך את הקערה על פיה ולקבוע תיארוכים מאוחרים מאלו שהציעו החופרים. למשל את בית הכנסת בכפר-נחום יש לתארך לדעתה לא לפני המחצית הראשונה של המאה השישית.³⁴ הבעיה העקרונית בגישה זו היא התעלמותה מהטענות הקשורות לסגנון האדריכלי והאמנותי של המבנים. חוקרים אחרים ניסו ליישב את הסתירה שבין הסטרטיגרפיה לממצא האדריכלי והאמנותי, ברוח זו כתב צפריר כבר בשנת 1981: 'אך נראה לי לכל היותר שיש בתופעה זו משום הסבר לנטייה לשחזר במאות החמישית והשישית כמה מבתי הכנסת הקדומים במתכונת קדומה של בנייתם, או להסביר בנייה מן היסוד של בניינים מאוחרים בודדים במתכונת ה"אנכרוניסטית" (אם אמנם ניווכח שאין שום מוצא, אלא להסכים עם תיארוך מאוחר של בנייתם).³⁵ הצעה דומה העלה מעוז לגבי בית הכנסת בכפר-נחום,³⁶ ולאחרונה הצביע מרדכי אביעם על השימוש המשני של פריטים ארכיטקטוניים בבית הכנסת של ברעם.³⁷ השימוש המשני של פריטים אדריכליים בבית הכנסת העליון של ברעם מחזק את הדעה כי ייתכן שאף בבתי כנסת אחרים, כגון כפר-נחום, מצויים פריטים בשימוש משני.

סלע המחלוקת העיקרי (בעניין התיארוך) הוא בית הכנסת של כפר-נחום, המפואר והמעוטר מבין בתי הכנסת הגליליים. את הפריטים הארכיטקטוניים בבית כנסת זה ניתן לחלק לשלוש קבוצות

31 S. Loffreda, 'The Late Chronology of the Synagogue of Capernaum', *IEJ*, 23 (1973), pp. 37-42
 32 מ' אביעם, 'בתי הכנסת העתיקים של ברעם', קדמוניות, 124 (תשס"ג), עמ' 122; הנ"ל, 'בתי הכנסת העתיקים של ברעם', לויך, רצף (לעיל, הערה 29), עמ' 544-553. אביעם העלה כמה בעיות הקשורות ברעיון של בנייה מחדש של בתי הכנסת: מה מקור המבנים שפורקו? האם היו אלה בתי כנסת או מבנים אחרים? האבנים של בתי הכנסת המאוחרים נלקחו מבתי כנסת קדומים, כפי שמוכיחים המופיעים על פריטים בכפר-נחום, כגון: מנורה, מחתה ושופר על אחת הכותרות וכן ארון קודש ברמות בית מקדש. לתופעה של שימוש משני הוכחות מספרות חז"ל מסוף המאה השלישית, למשל בתלמוד הירושלמי: 'שאלון לרבי אימי מהו ליקח אבנים מבית כנסת זו ולבנות בבית הכנסת אחרת, אמר לון אסור. א"ר הלבו לא אסר ר' אימי אלא מפני עגמת הנפש. ר' גוריון אמר מוגדלאי שאלון לרשב"ל מהו ליקח מעיר זו ולבנות בעיר אחרת, אמר לון אסור. הויר ר' אימי אפ' (ילו) ממזרח למערבה אסור מפני חורבן המקום' (מגילה ג, א ועג ע"ד). המקור הוא ראייה לפעילות בניית בתי כנסת במחצית השנייה של המאה השלישית. יש לשיער כי תופעה זו נמשכה במאות מאוחרות יותר, כפי שמלמדים החוקים האימפריאליים שאצל תאודוסיוס השני ויוסטינינוס האוסרים על בניית בתי כנסת חדשים. ראו חוקים 41, 49, 54; חוק 54 מדגיש את הרשות הניתנת לחזק בתי כנסת. ראו: א' לינדר, היהודים והיהדות בחוקי הקיסרות הרומית, ירושלים תשמ"ג, עמ' 235-245. לעניין השימוש המשני ראו גם: פרסטר (לעיל, הערה 29), עמ' 528.

33 נ' אביגר, 'כתובת על המשקוף של בית הכנסת העתיק בכפר נבוריא', ידיעות, כד (תש"ך), עמ' 136-145.
 34 את חורבת שמע יש לתארך לדעתה לסוף המאה הרביעית ולראשית החמישית, את בית הכנסת של גוש-חלב – לא לפני המחצית השנייה של המאה החמישית, ואת בית הכנסת של כפר-נחום לא לפני ראשית המאה השישית. ראו: J. Magness, 'Synagogue Typology and Earthquake Chronology at Khirbat Shema', *Journal of Field Archaeology*, 24, 2 (1997), pp. 211-220; הנ"ל, 'בתי כנסת עתיקים בארץ ישראל: בעיות טיפולוגיות וכרנולוגיות', לויך, רצף (לעיל, הערה 29), עמ' 507-525.

35 צפריר (לעיל, הערה 27), עמ' 38.

36 U.Z. Ma'oz, 'The Synagogue at Capernaum: A Radical Solution', J.R. Humphrey (ed.), *The Roman and Byzantine Near East: Some Recent Archaeological Research*, II, Portsmouth, RI 1999, pp. 137-148

37 אביעם (לעיל, הערה 32), עמ' 552.

סגנוניות: קבוצה אחת של אמנים או יד אחת (המסטר) יצרה את משקופי החזית של האולם; גילוף התבליט במשקופים מעורף והדרגתי, המוטיבים מעובדים במשטחים קטנים, וניכר שימוש עדין במקרה. קבוצה אחרת של אמנים גילפה את האפריזים, הכוללים שני סדרים: אפריזו החזית ואפריזים של הקירות הפנימיים (ששוחזרו על קירות המבנה, בגובה קומה שנייה); באפריזים העיבוד מעורף פחות מזה של המשקופים, הגילוף הוא במשטח אחד מעל הרקע, וההדרגתיות בגובה התבליט מעודנת פחות. קבוצה נוספת גילפה את המשקופים שכמותם נמצאו, כפי שהראה פרסטר, בכמה בתי כנסת 'גליליים';³⁸ משקופים אלו מתאפיינים בקומפוזיציה המחלקת את המשטח לשלושה אזורים (המופרדים זה מזה בתשליב או בשריג גפן), המוטיבים מעובדים כתבליט גבוה, ניכר שימוש במקרה, וכל מטופה מעוטרת במוטיבים שונים, בקומפוזיציה סימטרית ורחוטה. אף שיש הברלים בין שלוש קבוצות האמנים באופן הגילוף, נראה כי כל הקבוצות עבדו זו לצד זו בבית מלאכה אחד. כך עולה מהתבוננות בגילוף הפרטים: למשל, רוטה המגולפת על אחד ממשקופי החזית דומה מאוד לרוטה שגולפה על האפריז, אף שאת גילוף האפריזים ייחסתי לקבוצת אמנים אחרת מזו שגילפה את המשקופים. שיטת הגילוף של הרוטה בכפר-נחום (איור 20), שבה נותרו בין עלי הכותרת מעין 'גשרים' מאבן שלא הוסרו בגמר העבודה, אופיינית לשיטת הגילוף בתקופה הרומית המאוחרת, כפי שניתן לראות גם באפריזים בבית-שאן, המתוארכים לראשית המאה השלישית. שיתוף הפעולה בין קבוצות האמנים ניכר גם בדמיון בין פרטים בקבוצות הכותרות שקבע משה פישר לבין פרטים בקבוצות הפריטים הארכיטקטוניים שציינת, ³⁹ ומכאן שכל הפריטים והכותרות נעשו באותו בית מלאכה. מכיוון שהכותרות תוארכו על ידי פישר למחצית השנייה של המאה השלישית, נראה כי אפשר לתארך לתקופה זו את רוב הפריטים המעוטרים בבית הכנסת בכפר-נחום.

חיזוק לתיארוך הפריטים האדריכליים בבית הכנסת של כפר-נחום למחצית השנייה של המאה השלישית יש בתיארוכו של בית הכנסת בכורזים. הדמיון הרב שבין הפריטים האדריכליים בבתי הכנסת בכפר-נחום ובכורזים לצד ההברלים ביניהם אינם מותרים מקום לספק כי בית הכנסת של כפר-נחום קדם מזה שבכורזים, שתוארך הן מבחינה ארכאולוגית, הן על סמך הכותרות והן מבחינה אמנותית למחצית הראשונה של המאה הרביעית. מן הפריטים הארכיטקטוניים המגולפים ברור כי אמני כורזים ראו את הגילוף בבית הכנסת של כפר-נחום והושפעו ממנו. הכותרות הקורינתיות האחוזות בכורזים הן התפתחות של הכותרות הקורינתיות האחוזות בכפר-נחום. עיטור כרכוב הגמלון משני האתרים דומה, אולם בעוד בכפר-נחום בולטת האיכות הפלסטית של הגילוף וניכרת הקפדה על הביצים המרווחות וכן על גילוף החצים והחרוזים והסלילים, בכורזים מופיעים מוטיבים אלו באופן נוקשה יותר.

38 ראו בעבודת הדוקטור של פרסטר (לעיל, הערה 29), עמ' 103-104. פרסטר ציין שם כי נמצאו שמונה משקופים בעלי עיטור דומה: שניים בכפר-נחום, שניים בחורבת עמודים, אחד בקציון, אחד ביפיע, אחד בספסף ואחד בפחמה. פרסטר טען כי כמה מהמשקופים נעשו על ידי אמן אחד. לאחרונה נתגלה משקוף נוסף בטבריה, בחפירות שערך יוסף סטפנסקי.

39 גילוף העלים בכותרות של פישר מקבוצה a, b מזכיר את הגילוף של האפריזים השייכים לפנים בית הכנסת, וגילוף העלים בקבוצות הכותרות c, d מזכיר את הגילוף של חלק מהאפריזים החיצוניים ואת גילוף המשקופים שכמותם מצויים בבתי כנסת 'גליליים' נוספים. ראו: M. Fischer, 'The Corinthian Capitals of the Capernaum Synagogue: A Revision', *Levant XVIII* (1986), pp. 131-142

יהודית טורנהיים, שחקרה את התפתחות הכרכובים באתרים שונים, לא הציעה אמנם תאריכים מוחלטים, אך הצביעה על הכרכוב בכפר-נחום כחוליה ברצף בין הכרכובים שנמצאו במקדש בקדש ובחורבת סומקה (המתוארכת על ידה לסוף המאה השנייה ולמחצית השנייה של המאה השלישית) לבין הכרכובים בבית-שערים ובכורזים.⁴⁰

חוקרים עשויים לטעון כי ההבדלים בין בתי הכנסת נובעים מהבדל בין גילוף אבן גיר (בכפר-נחום) לגילוף בבזלת (בכורזים). בכפר-נחום מעוטרים האפריזים ברצף של מקלעות אקנתוס בלבד, ואילו האפריזים של כורזים מעוטרים במוטיבים נוספים מלבד המקלעות הללו. אמני כורזים לא הקפידו על רצף עיטורי אחיד כמו זה שבכפר-נחום. אף שאפשר להבחין בכפר-נחום בשני סוגי מקלעות, הרי בסך הכול מתקבל רושם אחיד והרמוני. המקלעות בכפר-נחום מחוברות ביניהן בגבעול זעיר או בשורת עיגולים (שריד למקלעות הקלסיות). לעומת זאת באפריזי כורזים יש מקלעות המחוברות בגבעול זעיר, אך רוב המקלעות אינן מחוברות ביניהן והופכות למדליונים נפרדים. עיטור האפריזים של כורזים נראה שטוח יחסית למקלעות שבאפריזים בכפר-נחום, התבליט נמוך יחסית לזה שבכפר-נחום, וניכרת פחות הדרגתיות בגילוף המוטיבים המרכזיים. המרווחים השווים בין העלים במקלעות שבכורזים תורמים אף הם לרושם סכמטי ושטוח יותר.

אחד הנימוקים של מגנס לתיארוכו המאוחר של בית הכנסת בכפר-נחום הוא הדמיון בין הארכיטקטורה והעיטור של בית כנסת זה לבין הכנסיות בצפון סוריה. אולם מהשוואה בין עיטורי בית הכנסת של כפר-נחום לכנסיות הגדולות בסוריה (מן המאה השישית), עולה כי כמה מהמאפיינים של הכנסיות בצפון סוריה כפי שתיארה אותם שטרובה⁴¹ חסרים לחלוטין בבתי הכנסת הגליליים, למשל:

א. המוטיבים הנפוצים בבתי הכנסת הגליליים, כדוגמת דמויות ניקה מעופפות מחזיקות בזר, נשרים, אריות וגרלנדות נישאות על ידי נשרים וכן דמויות, אינם מופיעים כמעט כלל ברפרטואר העיטורי של הכנסיות בצפון סוריה.

ב. הכרכובים בכפר-נחום ובכורזים מעוטרים ברצף ה'סורי' המקובל בצפון הארץ בתקופה הרומית המאוחרת. אולם בסוריה המוטיבים הפורמליים אינם משולבים בתוך רצף זה, אלא כל מוטיב (שיניות, חרוזים וסלילים, ביצים וחצים או אנטימיון) מופיע כמוטיב מנותק מהקשרו המקורי. תופעה זו ניכרת גם באמנות הגולן במאה השישית.

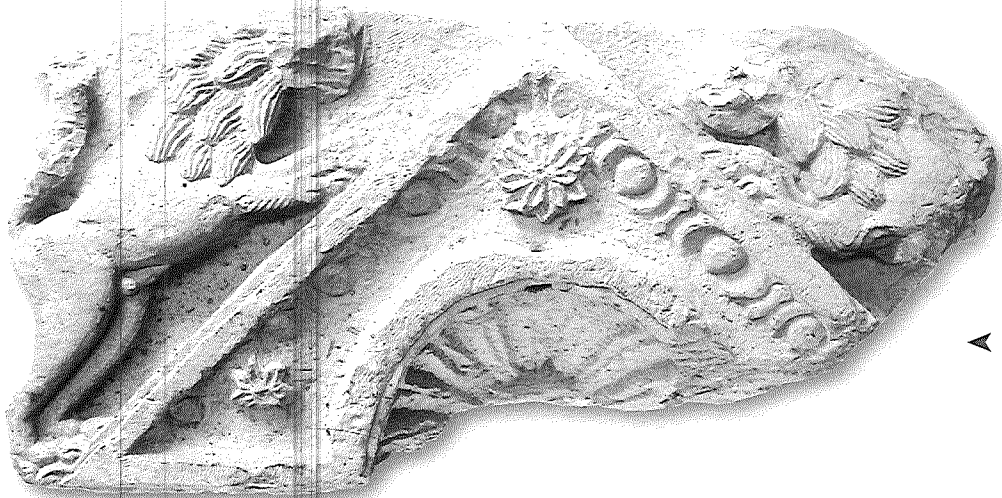
ג. לכאורה נראים האפריזים המעוטרים בכפר-נחום ובצפון סוריה דומים, אך סגנון העיבוד שלהם שונה. באפריזים של צפון סוריה (מן המאה השישית) ניכר בגילוף רושם של 'תחרה', הנובע מעיבוד האבן בשני משטחים, המוטיב והרקע. עיבוד כזה יוצר משחקי אור וצל חריפים. במקלעות בצפון סוריה ניכרת הגמיות (חזרה שיטתית על הצורה), לעומת זאת בכפר-נחום הגילוף של המקלעות ובעיקר של המוטיב המרכזי שבתוך המקלעת הדרגתי יותר, ודומה יותר לאופן הגילוף בתקופה הרומית המאוחרת.

J. Turnheim, 'Formation and Transformation of the Entablature in Northern Eretz Israel and the Golan in the Roman and Byzantine Periods', ZDPV, 112 (1996), p. 128

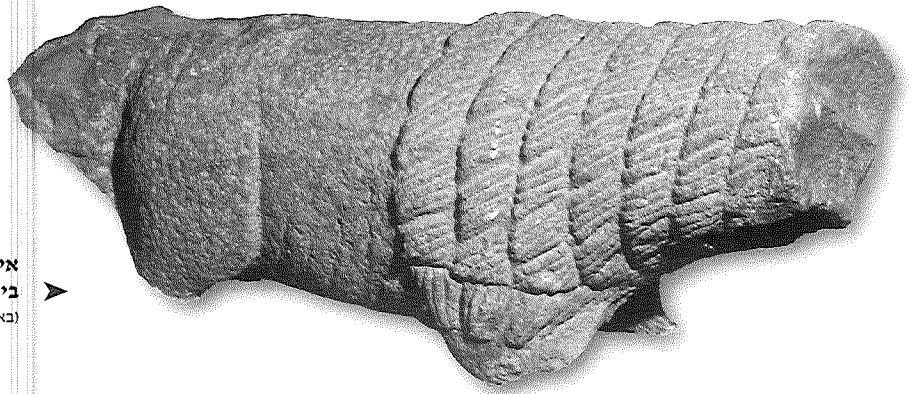
41 שטרובה (לעיל, הערה 11), ב, עמ' 226-236.

איור 20: אפריז, בית הכנסת בכפר-נחום

איור 21: אדיקולה, בית הכנסת בנברתין (אולי חלק עליון של ארון קודש), מוזאון רוקפלר (צילום: זאב רדובן)

איור 22: תבליט, בית הכנסת בכורזים (באדיבות רשות העתיקות)

יש לתארך אפוא את הפריטים האדריכליים מכפר-נחום למחצית השנייה של המאה השלישית, וזאת לא רק בשל תיארוך הכותרות הקורינתיות בבית הכנסת, כפי שציין פישר, אלא גם משום שהם קודמים לבית הכנסת של כורזים, המתוארך למחצית הראשונה של המאה הרביעית. לפיכך נשאלת השאלה אם החוקרים, הסבורים כי בית הכנסת בכפר-נחום נבנה במאה השישית, מציעים לתארך גם את בית הכנסת שבכורזים למאה השישית או אף לתקופה מאוחרת יותר.

ד. התפתחות אמנותית-סגנונית בבתי הכנסת בגליל ובגולן

לסיכום אדגים את ההתפתחות האמנותית-הסגנונית בבתי הכנסת בגליל ובגולן בעזרת מעקב אחר התפתחות סגנונית של מוטיב אחד בבתי כנסת שונים. בחרתי באריות ובנשרים בשל תפוצתם הרבה, ומצאתי כי הן באריות והן בנשרים ניכרת מגמת התפתחות דומה.

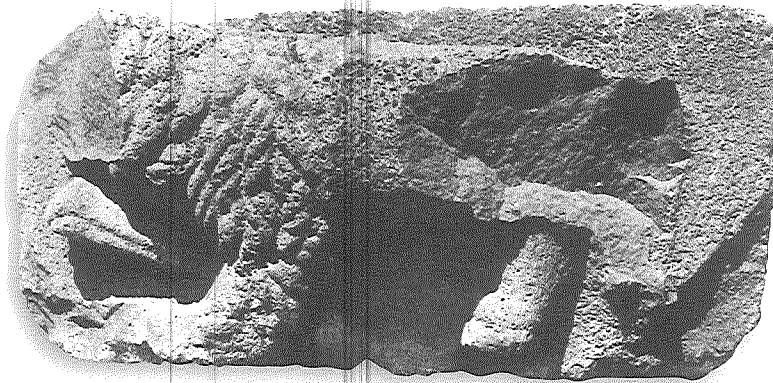
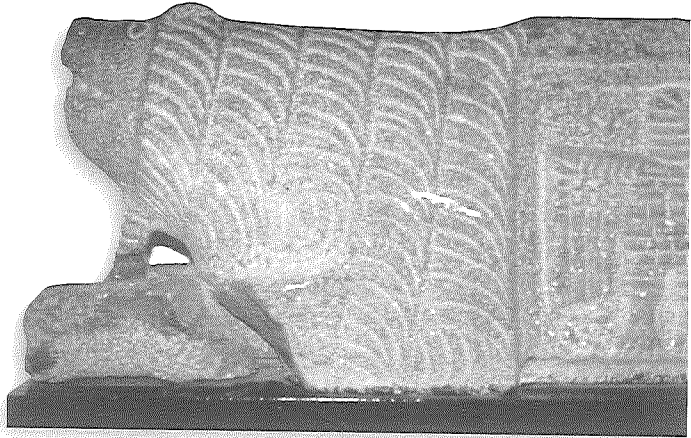
האריות שעל האדיקולה בנברתינן (איור 21) אינם מאוחרים מן המאה השלישית, משום שהיא נמצאה בשימוש משני במבנה הבימה של בית הכנסת המאוחר (שנת 306). הם מעוצבים בתבליט גבוה, כמעט כפסל, הגוף הוא אורגני והאיברים מודגשים וזורמים זה מזה בקווים מתעגלים, והרעמה מעוצבת בקבוצות שיער מעוגלות.

האריה של כורזים (איור 22), שהוא מן המחצית הראשונה של המאה הרביעית, גושי יותר מן האריות של נברתינן, גופו נראה כמלבן המחולק לאיברים, ועל הבטן חרוטים קווים המסמנים את הצלעות. בעיצוב הרעמה ניכר שהאמן הכיר את מוטיב קבוצות השיער המעוגלות אך בחר ליצור נפח על ידי שורות מסודרות ומדורגות של קבוצות שיער; קבוצות השיער מלבניות, וחרוטים בהן קווים מקבילים וישרים התורמים לרושם גאומטרי, כמעט כמשבצות, ולכן הרעמה נראית שטוחה.

האמן שייצר את התבליט מעין-סמסם (איור 23), המתוארך על פי סגנונו לאמצע המאה החמישית, הרחיק לכת באותו כיוון. הוא הכיר את המוטיב של רעמה המורכבת מקבוצות שיער חרוטות אך בחר להתעלם ממנו ובמקום זאת חרט קווים מעוגלים בשורות ישרות. הרעמה נראית כעיטור גאומטרי מופשט, שאילו מצאנו אותו במנותק, לא היינו משייכים אותו לרעמת אריה. לעומת זאת באריה מכנף (איור 24), שהוא מן המאה השישית, ניכרת נפחיות גושיה המנסה לחקות אריות כמו אלו מנברתינן, אולם הגוף גלילי ורבוק לרקע שמאחור. אמנם הרעמה אינה ערוכה בדגם גאומטרי כמו בכורזים או בעין-נשוט, אך אין בה הקבוצות הנפחיות של רעמת האריה מנברתינן, והיא מורכבת מקבוצות שיער בחריטות רדודות.

ההתפתחות האמנותית-הסגנונית הזאת ניכרת גם בתבליטי הנשרים. הנשר בראש הקשת של המאוזולאום בבית-שערים, המתוארך לטוף המאה השנייה ולמאה השלישית, והנשר על חלקו התחתון (הסופיט) של המשקוף מגוש-חלב, המתוארך למאה השלישית, משקפים מגמה דומה; הם יוצרים רושם פלסטי, כתוצאה מהסתרה (הבטן מגולפת במשטח הקדמי ואילו הכנפיים במשטח האחורי) והדרגתיות בגובה התבליט. בנשר מג'רבא, המתואר עם כנפיים סגורות, ובנשר מכורזים (ראו מאמרה של נ' יובל-חכם בחוברת זו, עמ' 65-80), המתוארך לאמצע המאה הרביעית, ניכרת מגמה סגנונית

איור 23: תבליט, עיני-סמסם, פרט

איור 24: תבליט, בית הכנסת בכנף

דומה. בשניהם הנפח נוצר כתוצאה מכך שהבטן עוצבה בתבליט גבוה והנוצות מסודרות בשורות מדורגות של מעין לשונות (בנשר מג'רבא), או ריבועים (בנשר של כורזים). מגמה גאומטרית זו ניכרת גם באריה מכורזים, שבו קבוצות השיער רבועות ומסודרות בשורות מדורגות. מגמה סכמטית וגאומטרית יותר ניכרת בנשרים על התבליט מעיני-סמסם, המתוארך לאמצע המאה החמישית. הגוף והכנפיים מוצגים כיחידה (גאומטרית) מרובעת אחת ומגולפים במשטח אחד. כל איבר גאומטרי מעוטר בחריטה (עמוקה או רדודה) של רשת דגמים שונה. באופן דומה מעוצב הנשר מאם-אלקנטיר המוצב על גבי כותרת כפולה (השייכת כנראה לגומחה שמעל ארון הקודש). החידוש בנשר מאם-אלקנטיר הוא ההסתרה – הגוף מסתיר את הכנפיים, ואלו מסתירות את שורת הביצים שבמרכז הכותרת – ונראה שיש לתארוכו, כמו את הפריטים מבית הכנסת, לרבע האחרון של המאה החמישית או למחצית הראשונה של המאה השישית. התפתחות סגנונית זו שהדגמתי באריות ובנשרים מבוססת על בדיקה מעמיקה של כלל הפריטים המעוטרים בכל המכלולים, ומלמדת כי גם בגליל ובגולן ניתן לעקוב אחר התפתחות סגנונית ולהשתמש במתודה זו כאמצעי לתיארוך יחסי.

טבלה: בתי כנסת בגולן, הצעה לתיארוך על פי סגנון העיטור

תאריך	בתי כנסת המתוארכים על פי חפירות	בתי הכנסת המתוארכים על פי הסגנון האמנותי	מוטיבים נפוצים	סגנון
המחצית הראשונה של המאה הרביעית	כרוזים (ייבין אלעיל, הערה 21), עמ' 601; אריאל אלעיל, הערה 21, עמ' 301-401). התיארוך מבוסס גם על תיארוך הכותרות היוניות הדיאגונליות (דנצר-פידי אלעיל, הערה 31, עמ' 171-571)	דיכה, ח'וח'ה, רפיד, אל-אחסינה, עדריה	רב-גוניות ומקוריות בבחירת המוטיבים ובאופן שיבוצם. מוטיבים צמחיים, כגון: מקלעות אקנתוס, זרים ושריגי גפן, מופיעים לצד מוטיבים גאומטריים: דגם חבל, מיאנדר, תשליב. וכן דמויות (בעיקר בכרוזים) ובעלי חיים. מוטיבים פורמליים, כגון: שינויות, ביצים ורמיים, חרוזים וסלילים ואנטימיון, מעטרים כרכובים. נפוצים קונכות וגמלונים סוריים	תפיסה עיטורית אקלקטית, הניכרת בשילוב ובמגוון מפתיע של מוטיבים ובסגנון הגילוף. קיימות שתי מסורות גילוף שונות זו לצד זו: תבליט נפחי ופולסטי במסורת הרומית המאוחרת לצד תבליט נוקשה ולעתים שטוח יותר
אמצע המאה החמישית	עין-נשוט (אריאל אלעיל, הערה 12, עמ' 541-641)	קצרין, בית כנסת A	תפוצה רחבה של המנורה (עין-נשוט), ריבוי דמויות בעלי חיים, תבליט לביאה מניקה גור, תבליט פר	ניכרת אחדות בסגנון הפריטים. התפיסה העיטורית מתרחקת מהגילוף במסורת הרומית המאוחרת, והגילוף עשוי בתבליט שטוח, נמוך, צמוד לרקע וניצב לו. ניכרת נטייה לגאומטריזציה של הצורות. המוטיבים פרושים זה לצד זה ללא הסתרה. יש שימוש רב בחריטה
המחצית הראשונה של המאה השישית	קצרין, בית כנסת B (מעוז וקילברו אלעיל, הערה 42, עמ' 91); כנף (אריאל אלעיל, הערה 42, עמ' 95-26)	יהודיה, עסליה, דביה, בתרא, דיר-עוז (באתר יש גם פריטים קדומים)	שריג גפן מתפתל ולצדו אשכולות ועלים. כמו כן נפוצים זרים. שימוש במוטיבים פורמליים, כגון: חרוזים וסלילים, ביצים ורמיים ואנטימיון, המשובצים בדרך כלל כמוטיבים בודדים ולא ברצף המקובל במאה הרביעית	מעין רנסנס קלסיציסטי, הבא לידי ביטוי בנפחיות גושית, כך שהתבליט גבוה והפרטים עליו מסומנים בחריטה. המוטיבים הפורמליים בודדים ואינם משולבים ברצף המקובל בתקופה הרומית המאוחרת. מאפייני נוסף הוא מוטיב ההולך ונמוג ברקע

יסודות כרונולוגיים באמנות בתי הכנסת בגולן

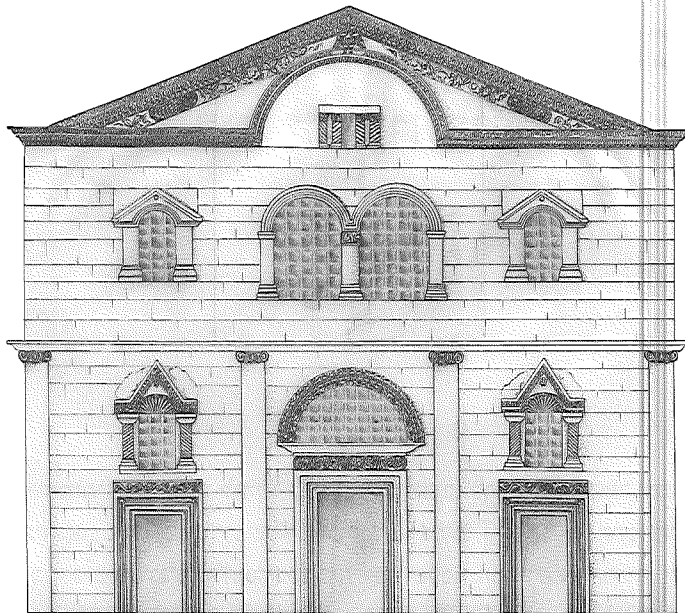
צבי אורי מעוז

כיוון שעבודות רבות מימי קדם הגיעו לידינו ללא תאריך ייצור ולרוב ללא הקשר (כמו שכבה בתל), קובעת הארכאולוגיה את זמנן במתודה של 'כרונולוגיה יחסית' – על פי התפתחות טיפולוגית, הקשורה מדי פעם בקרסים ('עוגנים') לתאריכים מוחלטים שלפני הספירה או אחריה. לרובם המכריע של המבנים וההפצים העתיקים (שאינם עשויים מחומרים אורגניים) אין שיטה חלופית לקביעת זמנם.¹ ועל כן המתודה הזאת משמשת לתיארוך ממצאים מלפני תקופת המקרא ועד שלהי העידן העות'מאני. אף על פי כן קמו בזמן האחרון מדענים כאלה ואחרים המבכרים לקבוע תאריכים לבניינים או לכל יצירה אחרת בשיטות אחרות ובהתעלם מהמתודה הבסיסית הזאת. ראוי לשים לב לתיבה 'בהתעלם'. חוקרים אלה אינם חולקים על אמינות המתודה ואינם מתעמתים עם השלכותיה. הם נוהגים פשוט כאילו לא הייתה מעולם או כאילו אין היא רלוונטית לממצא שהם מציגים – כגון בית כנסת.² בתגובה על כך אפרט במאמר זה מחדש את שיטת התיארוך הטיפולוגית-המוחלטת, וזאת לפי חזית

1 מ' אבייונה, מבוא לארכיאולוגיה (ספרייה ארכיאולוגית), ירושלים 1979, עמ' 78.

2 דינים וחשבונות סופיים על חפירות בתי כנסת בגליל או מחקרים על כלי החרס מן החפירות ועל הכרונולוגיה של בתי כנסת לוקים בחסר מפני שאינם כוללים אנליזה אמנותית-כרונולוגית של אדריכלות המבנים וקישוטיהם המפוסלים. ראו למשל: V.C. Corbo, *Cafarnao, I: Gli edifici della città*, Jerusalem 1975; E.M. Meyers et al., *Ancient Synagogue Excavation at Khirbet Shema: Upper Galilee, Israel, 1970-1972*, Durham 1976; idem, *Excavations at Ancient Meiron: Upper Galilee, Israel 1971-72, 1974-75, 1977*, Cambridge, Mass. 1981; idem, *Excavations at the Ancient Synagogue of Gush Halav, Winona Lake 1990*; ג' מגנס, 'מתי נבנו בתי הכנסת הגליליים?' קתדרה, 101 (מר-חשון תשס"ב) עמ' 39-70.

של בית כנסת אחד בגולן מן התקופה הביזנטית – א־דיכה (להלן: דיכה). תאריך הקמת המבנה הוכח זה כבר,³ אך אחת ממטרותי כאן להזכיר שהמתודה של תיארוך סגנוני וטיפולוגי רלוונטית לא רק לכלי חרס ותכשיטים אלא גם לבניינים ומכל התקופות. לצורך הדיון אפשר להתייחס אל החזית המשווהזרת של בית הכנסת בדיכה כאל תבליט או אפילו כאל רישום שאין לו בהכרח חיבור לאולם שמאחוריו. החזית עשירה בפרטים – מצועצעת, ברוקית (איור 1). השרטוט כולל אלמנטים ארכיטקטוניים רבים, ששיוכם לחזית זו נובע מצד אחד

איור 1: שחזור חזית בית הכנסת בדיכה לפי המחבר (שרטוט חגית טחן)

ממצא של אבנים מגולפות בחורבת בית הכנסת וסביבתו ומצד אחר מתהליך של אלימינציה, דהיינו פסילת מיקומים אחרים בשחזור המשוער של מכלול הבניין. הצבתם של פריטים ארכיטקטוניים בחזית במקומם המדויק מבוססת גם על השוואה לבניינים מונומנטליים אחרים מן התקופה הרומית- הביזנטית. אולם מכיוון שהשוואות אלה יוצגו בגוף המאמר, אדלג עליהן עתה. בשלב זה מוצע לקבל את שרטוט שחזור חזית בית הכנסת בדיכה כמייצג אמין של הבניין העתיק כפי שהיה במקור. גם אם אזיו פרט זה או אחר לכיוון כלשהו ואשנה את מיקומו במעט או הרבה, ואפילו אשמיט אותו מהשחזור מכול וכול, לענייני – יסוד כרונולוגי באמנות בית הכנסת – אין הדבר מעלה ואינו מוריד. זאת מפני שכל הפרטים המשורטטים בציור החזית נמצאו כאבנים מגולפות בחורבות בית הכנסת ולפיכך אין כמעט ספק שקישטו אותו.

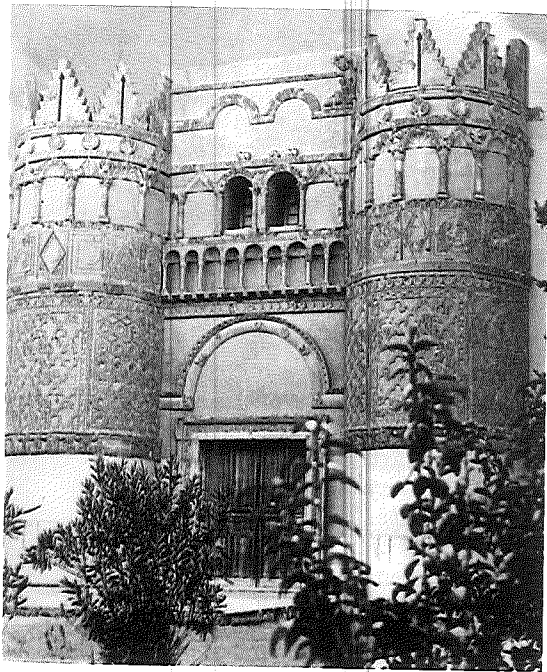
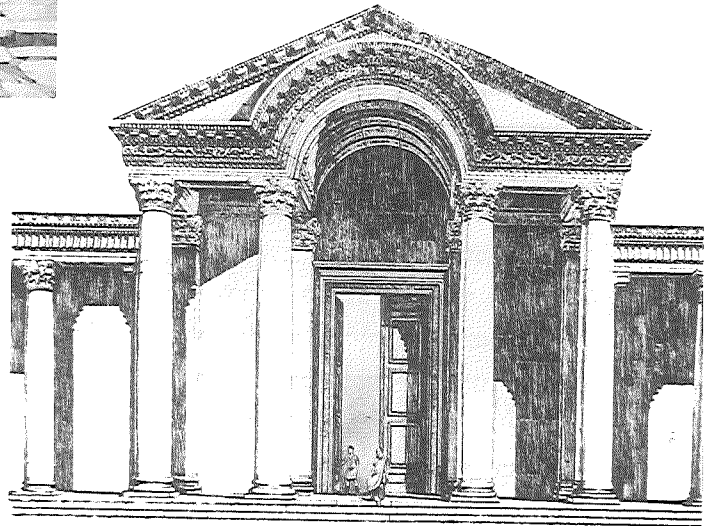
ב־discours à la méthode שלי (אם להשתמש בכותרת מאמרו המפורסם של רנה דקרט) אלך מן הכלל אל הפרט. שפע העיטורים המגולפים – הברוקיות – המאפיין את החזית בכללה, הופיע

3 צ"א מעוז, בתי־כנסת עתיקים בגולן: אמנות וארכיטקטורה, קצרין תשנ"ה, עמ' 12–35, 233.

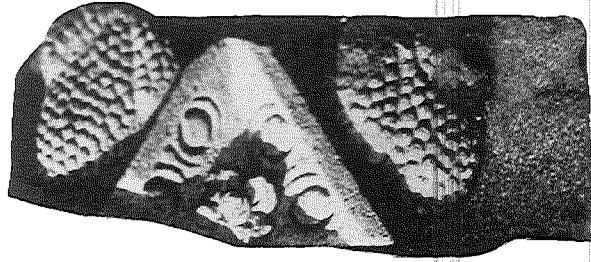
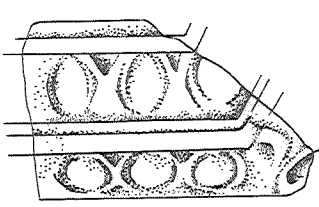

במזרח הים התיכון בארבעה עינים שונים זה מזה: בתקופה ההלניסטית והרומית הקדומה באלכסנדריה (300 לפסה"נ-100 לסה"נ), בתקופה הרומית האימפריאלית, בעיקר מימי הרדינוס ועד סוף התקופה הסוורית (115-235 לסה"נ לערך, איור 2),⁴ בתקופה הביזנטית (המאה החמישית-השישית לסה"נ, איור 3)⁵ ובתקופה האמיית (690-745 לסה"נ, איור 4).⁶

איור 2 (למעלה): שחזור חזית מקדש הדריינוס באפסוס, בערך 130 לסה"נ, דוגמה לברוק רומי אימפריאלי
 איור 3 (מימין): חזית ברוקית ביזנטית מכניסית הגיה סופיה, קונסטנטינופול, ראשית המאה החמישית לסה"נ
 איור 4 (למטה): ארכיטקטורה ברוקית מן התקופה האסלמית, קצר אל ח'יר אלג'רבי, 724-727 לסה"נ, חזית משוחזרת בכניסה למוזאון דמשק

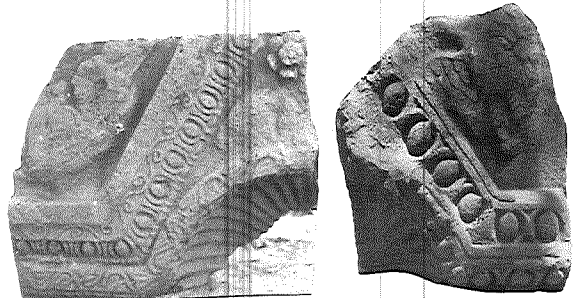
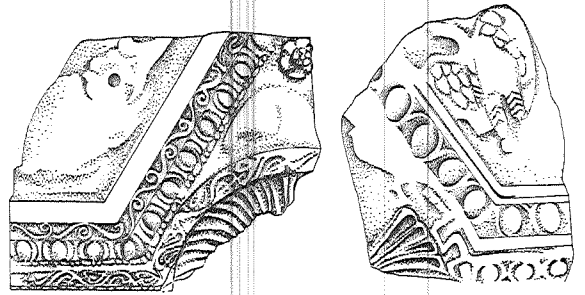

- M. Lyttelton, *Baroque Architecture in Classical Antiquity*, 4
 Ithaca, N.Y. 1974; J. McKenzie, 'Alexandria and the Origins of
 Baroque Architecture', *Alexandria and Alexandrianism: Papers
 Delivered at a Symposium Organized by the J. Paul Getty Center
 for the History of Art and Humanities and held at the Museum
 April 22-25, 1993, Malibu, Calif.* 1996, pp. 109-125
 J. McKenzie, 'The Architecture of the Roman and Byzantine 5
 Alexandria and Egypt', D.M. Bailey (ed.), *Archaeological
 Research in Roman Egypt* (IRASup, 19), Portsmouth, R.I., 1996,
 pp. 132-142; Ch. Strube, *Die 'Toten Städte' Stadt und Land in
 Nordsyrien während der Spätantike*, Mainz am Rhein 1999;
 A.M. Schneider, *Die Grabung im Westhof der Sophienkirche zu
 Istanbul* (Istanbul Forschungen, 12), Berlin 1941
 K.A.C. Creswell & J.W. Allan, *Early Muslim Architecture*, Cairo 6
 1989, figs. 81, 103, 113, 114, 123-124; H. Stierlin, *Islam:
 Early Architecture from Baghdad to Córdoba*, Köln, London &
 New York 1996, passim

איורים 5 ו-6:
שברי קונכיית
מבית הכנסת
בדיכה

השוואת גילוף הפרטים, למשל עיטור הביצים והרמיים (חצים) או ענף צמחי כלשהו (איורים 5-6), מלמדת שאמנות הגילוף בדיכה אינה דומה לזו של התקופה הרומית האימפריאלית, ולאמתו של דבר היא נבדלת גם מגילופי שלוש התקופות האחרות.⁷ לפי המתודה, היעדר הדמיון יכול לנבוע מפערים כרונולוגיים, אזוריים או סגנוניים. כך או כך, לבד מן העובדה שאפשר לשער שגילופי דיכה מאוחרים מבחינה סגנונית-טיפולוגית מאלה של התקופה הרומית, הרי בהיעדר הקבלה מדויקת לממצא המתוארך בתאריך מוחלט, התופעה הברוקית בכללה מחד גיסא ופרטי הגילופים מאידך גיסא אינם מסייעים בידינו לקבוע במדויק את תקופת עיצוב חזית בית הכנסת.

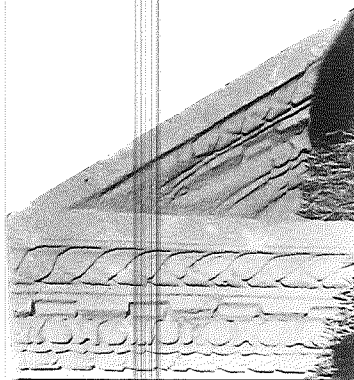
במכלול הברוקי של חזית דיכה בולט במיוחד הגמלון המשולש בראש הבניין, הממוסגר בכרכוב קורינתי (geison) מדורג ומפוסל (איור 7). בעוד קיר הגמלון

עצמו הכרחי כסוגר קצה לגג דו-שיפועי מרעפים (ויש גם גגות משופעים מצפחה, קורות עץ ועוד), הרי הכרכוב הקורינתי המקשט אותו מאפיין בעיקר שתי תקופות: התקופה הרומית האימפריאלית (המאה השנייה-השלישית לסה"נ), שבה היה נפוץ מאוד ברחבי אסיה הקטנה והמזרח תיכון בגמלוני מקדשים ובמבנים מונומנטליים אחרים (איור 8; כולל בבית הכנסת בכפר-נחום),⁸ והתקופה

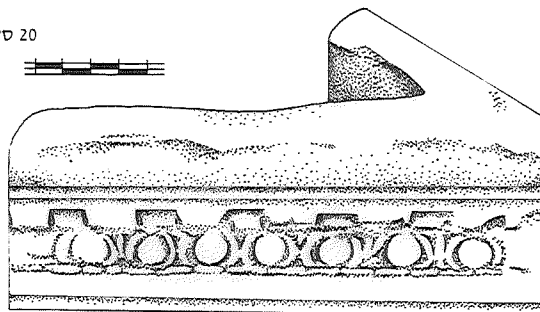
7 יהודית טורנהיים הגיעה למסקנה שלא ניתן לתארך גילוף או קישוט בודד בוודאות כלשהי למעט שיוכו לתקופה הרומית-הביזנטית, ראו: 'טורנהיים, עיטור אדריכלי בצפון ארץ-ישראל בתקופה הרומית-ביזנטית', עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל-אביב, 1987. קורא אנונימי של המאמר הזה העיר שההבדל האיכותי בגילופים נובע מן הבזלת הקשה, 'המגבילה את האיכות'. אבייונה כבר הציע זאת במאמרים שונים בעיקר בקשר לבית הכנסת בכורזים. ראו למשל: M. Avi-Yonah, *Art in Ancient Palestine*, Jerusalem 1981, s.v. 'Chorazin' J. Dentzer-Feydy, 'Décor architectural de la région de Hauran dans l'antiquité (du Ier s. av. Au VIIe s. de notre ère)', J.-M. Dentzer (ed.), *Hauran, I: Recherches archéologiques sur la Syrie du Sud à l'époque hellénistique et romaine*, II, Paris 1986, pp. 261-309, pl. XVIIb ('Kalibé' at Shahba) (האבנים מן הגולן מוצגות במוזיאון קצרין אך הן לא פורסמו).

8 דיון מפורט בהתפתחות הכרכוב הקורינתי בארץ-ישראל ראו: טורנהיים (שם), עמ' 16-47. לדוגמאות ראו למשל:

איור 7: פינות גמלון עם כרכוב קורינתי מבית הכנסת בדיכה

20 ס"מ

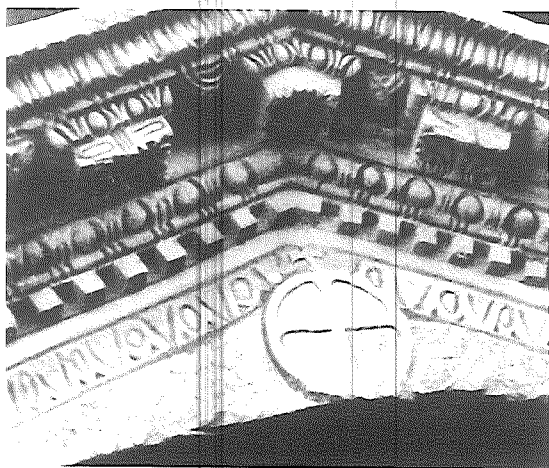
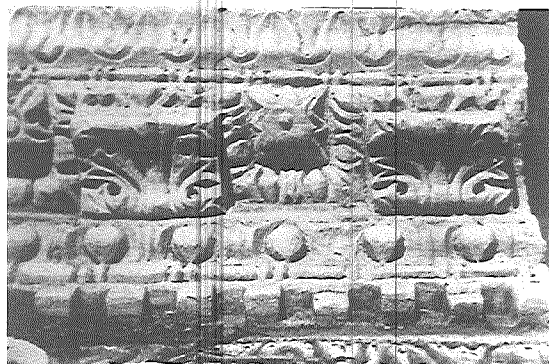
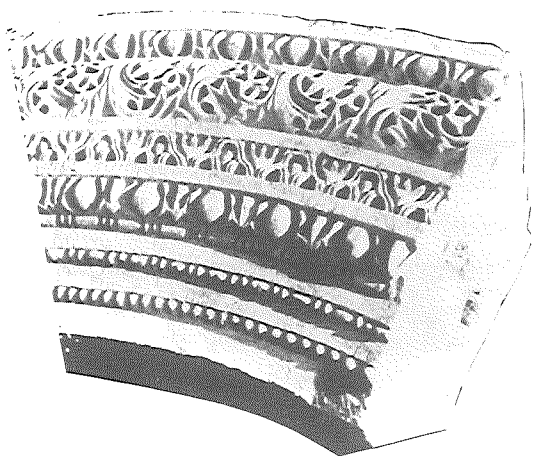

איור 8: גמלון עם כרכוב קורינתי ממקדש דמייר ממזרח לדמשק, המאה השנייה לסה"נ

הביזנטית (במאה החמישית לסה"נ), שבה הופיע באופן ספורדי בעיקר בקונסטנטינופול, בירת האימפריה (למשל בפרופילאון של כנסיית הגיה סופיה של תאודוסיוס השני, המתוארך לשנים

'בית שערים', אחא"ח, עמ' 240; 'בית שאן', אחא"ח, עמ' 217; לייטלטון (לעיל, הערה 3), עמ' 196-197; א' סג"ל, ארכיטקטורה מונומנטלית בארץ ישראל ובמזרח הרומי, חיפה תשנ"ה, איורים 49, 50, 103, 127, 132, 140, 151, 179, 195, 197; A. Ovadia & Y. Turnheim, 'Peopled' Scrolls in Roman Architectural Decoration in Israel: The Theater; 197, 195 at Beth Shean / Scythopolis (Rivisita di Archeologia Supplementi, 12), Roma 1994, passim; J.B. Ward-Perkins, *Roman Imperial Architecture*, London 1981, figs. 189, 191, 203-204, 217, 231

404-415 לסה"ג, איורים 9-10).⁹ לפי הכרכוב הקורינתי של הגמלון בריכה צמצמתי אפוא את האפשרויות הכרונולוגיות לבניית בית הכנסת לאחת משתי התקופות הנזכרות בלבד, וזו כבר התקדמות ניכרת.¹⁰

כרכוב אופקי בולט מחלק את החזית בריכה לשני חלקים (מלבנים גאומטריים), התחתון גבוה קצת מהעליון. במלבן התחתון (בפנים האולם זוהי קומת הקרקע) שלושה שערים. מעל השניים הצדדיים יש חלונות מלבניים עם משקוף שמגולפת בו קונכייה, ומעל הפתח המרכזי קשת משהדרת¹¹

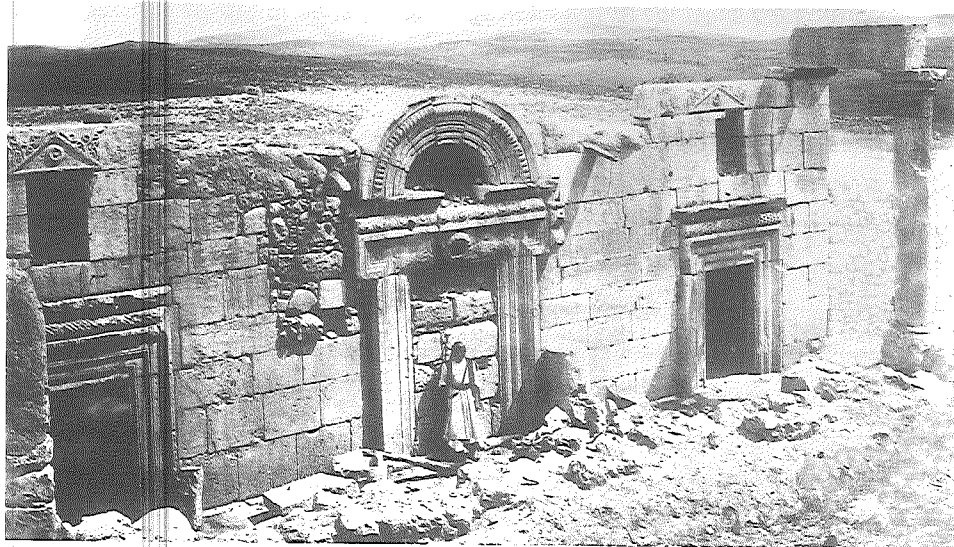
גדולה ומעוטרת. לכרכוב זה, שיש לו אין-ספור מקבילות, אין משמעות כרונולוגית. בחזית יש כאמור שלושה פתחים – המרכזי גבוה ורחב מן השניים שלצדדיו. סידור זה, ה'משולש' (כינוי שטבע גרעון פרסטר), הופיע כבר ביוון הקלסית (המאה החמישית לפסה"ג) ואפילו קודם לכן, ובתקופה הרומית השתלט למעשה על מרבית חזיתות המבנים המונומנטליים בעיקר במזרח הים התיכון (כולל חזיתות בתי הכנסת בגליל). מערך פתחים דומה רווח בפתחי אולמי כנסיות גם בתקופה

איורים 9 ו-10:
פרטים של כרכוב קורינתי של גמלון מכנסיית הגיה סופיה בקונסטנטינופול, 415-404 לסה"ג

9 שניידר (לעיל, הערה 5), איורים 7-12; B. Brenk, *Spätantike und frühes Christentum: Propylaen Kunstgeschichte*, Supplementband, I, Frankfurt am Main, Berlin & Wien 1977, figs. 14-16; R. Krautheimer, *Early Christian and Byzantine Architecture*, Harmondsworth 1979, fig. 53

10 גמלונים שמסגרתם מכוירת היו כבר ביוון הקלסית, בתקופה ההלניסטית ובתקופה הרומית הקדומה. הכרכוב הקורינתי, שהוא הצורה המפותחת, העשירה והברוקית ביותר של כיורים אלה, איננו מופיע למיטב ידיעתי לפני ימי הקיסר הרדייניוס. השוו: A.W.L. Lawrence, *Greek Architecture*, Harmondsworth 1987, figs. 142, 159, 189, 255; J.J. Pollitt, *Art in the Hellenistic Age*, Cambridge 1986, fig. 262; J. Charbonneau, R. Martin & F. Villard, *Hellenistic Art 330-50 BC*, London 1973, figs. 32, 33, 35, 39, 53, 55-57; M. Wheeler, *Roman Art and Architecture*, London 1968, figs. 15, 68, 79, 102

11 R. Ginovès, *Dictionnaire méthodique de l'architecture grecque et romaine*, II, Athenes & Rome 1992, pp. 139-147, pls. 70-72

איור 11: חזית בית הכנסת בברעם כפי שצולמה בסוף המאה התשע-עשרה

הביזנטית, הופיע לעתים בתקופה הערבית הקדומה¹² ופה ושם אף בתקופות מאוחרות יותר. אשר על כן גם הסידור ה'משולש' איננו מרמז יותר מאשר על סבירות שחזית בית הכנסת בדיכה היא מן התקופה הרומית-הביזנטית. על יסוד זה לברו אי אפשר לסמוך תאריך. עתה, משנכנסנו לתלם, אפשר לבחון את המערכים המורכבים והמסובכים יותר. מעל כל אחד מהפתחים הצדדיים בחזית דיכה משוחזר כאמור חלון מלבני המוכתר במשקוף שמגולפת בו קונכייה בתוך גמלון (=משולש). חלונות מלבניים מעל פתחים נשתמרו בחזית בית הכנסת בברעם (איור 11), דא עקא שהדמיון לברעם למרבה הצער איננו רלוונטי. מחד גיסא המשקופים שם פשוטים וללא קונכיות, ומאידך גיסא כיוון שכל הבניין בנוי מחדש מ־spolia, כלומר מאבנים שנלקחו מבניין שחרב ושולבו בבנייה החדשה, אין בהקבלה זו ודאות כרונולוגית. אוכל רק להעיר שכאשר נבנה בית הכנסת בברעם, באמצע המאה החמישית לסה"נ, הותקנו בו חלונות מלבניים ישירות מעל לפתחים הצדדיים, כמו בדיכה. כדי שלא להעמיד במבחן את סבלנות הקורא אודה מראש שהקבלה זוהי ומדויקת – אחד לאחד – למערך הנדון בדיכה לא נמצאה אף באחד מן הבניינים המונומנטליים ששרדו במידה כזאת או אחרת במזרח הים התיכון. בפרטוריום במיסמיה שבחורן, משנת 169 לסה"נ, יש קונכיות מעל גומחות (ולא חלונות) ישירות מעל הפתחים הצדדיים, ואילו בחזית מקדש ארטמיס בגרש (שלהי המאה השנייה לסה"נ?) יש חלונות מלבניים הקרועים בתוך הגומחות הגדולות הצמודות מעל לפתחים הצדדיים.¹³

12 קרסול ואלן (לעיל, הערה 6), איורים 75, 94, 158, 167.

13 Z. Ma'oz, 'The "Praetorium" at Musmiye, Again', *DOP*, 44 (1990), fig. 2; R. Parapetti, 'Scavi e restauri Italiani nel santuario di Artemide 1984-1987', *Syria*, 46 (1989), pp. 1-37, pl. I, figs. 7, 9; idem, 'The Restoration of the Propylaeum of the Sanctuary of Artemis in Jarash: Methodology and Perspective', G. Bisheh (ed.), *Studies in the History and Archaeology of Jordan*, VI, Amman 1997, pp. 109-114, fig. 1; B. Cabouret, 'Sous les portiques d'Anyioch', *Syria*, 76 (1999), fig. 15

שתי ההקבלות הללו, שהן מן המחצית השנייה של המאה השנייה לסה"נ, יש להן דמיון כללי בלבד לדיכה ואין הן הקבלות ודאיות. אף על פי כן לפי המתורה, בהיעדר נתונים נוספים המצביעים אחרת, היה עלי לתארך את חזית דיכה לשלהי המאה השנייה לסה"נ. כיוון שאני מתקדם, עקב בצד אגודל, מן הכלל אל הפרט, אעזוב את משקופי הקונכיות – שההקבלות הכרונולוגיות שלהן משתמעות לשתי פנים, רומיות וביזנטיות – ואעבור אל הפתח המרכזי בחזית בית הכנסת.

מעל לפתח המרכזי הרחב והגבוה יש קשת משחררת. תפקידה הראשוני קונסטרוקטיווי: להקטין את המשקל המעיק ישירות על אמצע המשקוף על ידי העתקתו לקצוות, כך שיכביד על המזוזות ומהן 'יזרום' לקרקע.¹⁴ תפקידה המשני של הקשת אסתטי, ואמנם לרוב היא נושאת גילופים וקישוטים מפוסלים (archivolt). בתקופה הרומית היה רוחב פנים הקשת (archway) זהה תמיד למפתח (span) חלל המעבר שמעליו הוצבה. מקורה של המצאה זו איננו ידוע לי, אבל בתקופה הרומית היא נפוצה בארכיטקטורה של מערב האימפריה, ובתקופה האימפריאלית (המאה השנייה-השלישית לסה"נ) הפכה למאפיין הכרחי בבניינים המונומנטליים של מזרח הים התיכון.¹⁵ שכיחותה גבוהה כל כך שהאדריכל הגרמני קרל וצינגר, שחקר את בתי הכנסת בגליל בגולן, צייר אותה כך דרך שגרה בכל החזיתות ששחזר.¹⁶ אך מתברר שווצינגר, חוקר דייקן וקפדן, טעה בהכללתו. כדיכה ובכתי כנסת אחרים בגולן (כגון אֶס־אלקנטיר, עין-נשוט וקצרין) מתגלגלות ליד שרידי המבנה אבני הקשת המשחררת שהייתה מעל לפתח הראשי. מדידתן המדויקת וחישוב הקשת והמפתח (archway) מלמדים ללא כל ספק שהקשת המשחררת בגולן (שלא כמו זו המשוחררת בברעם) הייתה בעלת מפתח גדול מרוחב חלל הפתח (span).¹⁷ כתוצאה מכך העיקו קצותיה התחתונים של הקשת – 'תושבותיה' (springing of the

14 לנושא המשקלים, הלחצים והמתחים במשקופים, בקשתות ובכיפות ראו: R.J. Mainstone, *Developments in the Structural Form*, Cambridge, Mass. 1975, pp. 38–44

15 Y. Hirschfeld, *The Roman Baths of Hammat Gader*, Jerusalem, 1997, fig. 109 pl. XXII (Temple of Zeus at Qanawāt [symmetry of arch and entrance]), pl. XVIIb (Kalibé at Shahbā); C. Watzinger & K. Wulzinger, *Damaskus: Die antike Stadt*, Berlin 1921, fig. 45 (East Gate); R. Dussaud, 'Le Temple de Jupiter Damascentien', *Syria*, 3 (1922), pl. III, 1; R. Marta, *Architettura Roman*, Rome 1990, fig. 28 (Basilica of Maxentius, Rome, in bricks), 50 (Bath of Caracalla, Rome, [symmetry of arch and opening below]); P. Gros, *L'architecture romaine*, I, Paris, 1996–2001, figs. 274–275 (Domus Aurea, Rome, in bricks); II, pl. X, fig. 228 (Sbeitla, capitol), 229 (Djémila, Severan temple); C. Kleinwächter, *Platzanlagen Nordafrikanischer Städte*, Mainz 2001, pls. 3, 2; 16, 1; 33, 2 (Cuicul, temple of Septima Aurelia); H.C. Butler, *Architecture and Other Arts*, Section A: *Southern Syria* (Publications of the Princeton University Archaeological Expedition to Syria in 1904–1905 and 1909, Division II), I–III, Leiden 1915–1919, fig. 282, façade A–B ('palace' Inkhil); C. Mango, *Byzantine Architecture*, London 1986, figs. 26 (Dara, cisterns, c. 507 AD, built-up arch), 67 (Boşra, cathedral, 512 AD), 108 (Qal'at Sim'an), 113–114 (Qasr ibn-Wardan, Syria, AD 561, 564), pl. VII (Ravenna, San Vitale, AD 526–547; נוסף על בית הכנסת בברעם המופיע באיור 11, שהוא שחזור ביזנטי של מבנה רומי, ראו עוד: וורד־פרקינס (לעיל, הערה 8), איורים 43 (שוק טריינוס), 273 (מקדש סורי בג'מילה בצפון אפריקה); סגל (לעיל, הערה 8), איורים 57, 104 (הקליבה בפליפופוליס); קראוטהיימר (לעיל, הערה 9), איורים 99–100 (קלעת סימען, צפון סוריה, 480–490 לסה"נ), 109 (הכנסייה בכלב לווה, לפני שנת 500 לסה"נ), 258 (קונסטנטינופול, קלגורדני צ'אמי, המאה השתיים-עשרה לסה"נ, חלקית בלבני חרס).

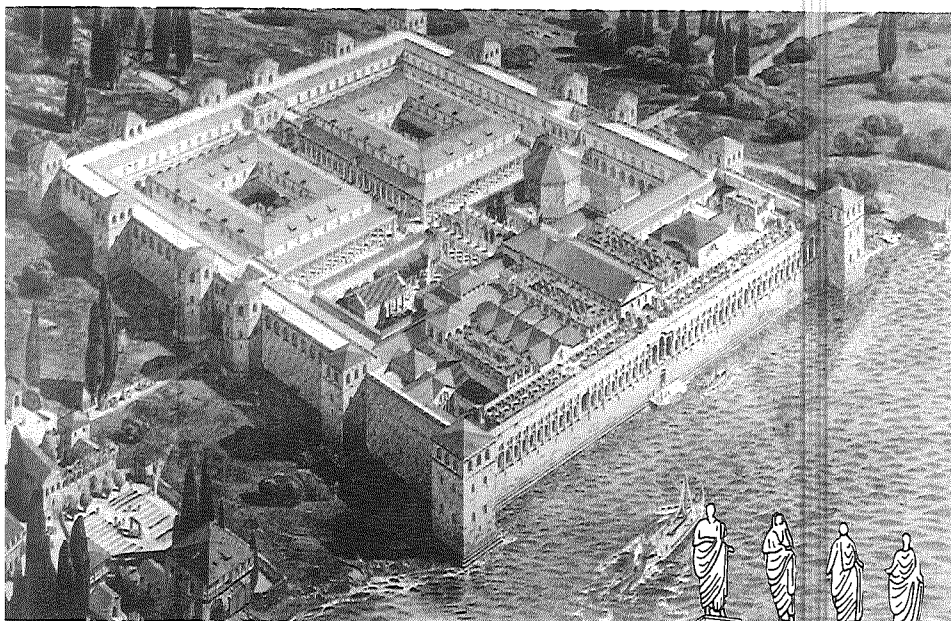
16 H. Kohl & C. Watzinger, *Antiken Synagogen in Galilaea*, Jerusalem 1973 (Leipzig 1916), figs. 73, 142, 186, 234, 251, 272

17 מעוז (לעיל, הערה 3), עמ' 190–192, לוחות 14; 46; 76; 85; 2; בתיאור בית הכנסת בקצרין עובדה זו לא צוינה, ראו: אחא"ח, עמ' 1423.

(arch, piano d'imposta) – על אבני הקיר שבצדדי הפתח, ולא על המשקוף והמזוזות כרגיל. מבחינה קונסטרוקטיבית הקשת הרחבה שבגולן יעילה יותר בהגנה על אבן המשקוף היקרה. מבחינה אסתטית לית מאן דפליג שהקשת הרחבה הייתה סימטרית פחות ונאה פחות מזו הרומית. לעניין הכרונולוגי – הקשת שבגולן היא אוצר קטן המזומן לבעליו. אין אף דוגמה מתוארכת אחת של הקשת הרחבה בתקופה הרומית האימפריאלית. אשר על כן דומה שהופיעה לראשונה בתולדות האדריכלות בשלושת שערי היבשה של חומת ארמון דיוקלטיאנוס בספליט שבקרואטיה, שהוקם בערך בשנת 300 לסה"נ (הקיסר בנה אותו לקראת פרישתו בשנת 305 לסה"נ; איורים 12 ו-13).¹⁸ אמור מעתה: דיכה ובתי כנסת אחרים בגולן לא נבנו בתקופה הרומית האימפריאלית אלא מן המאה הרביעית לסה"נ (לכל המוקדם) ואילך. משהופיעה הקשת הרחבה ברפרטואר האדריכלות בעולם, נבנו קשתות כאלה בחורן ובמזרח הים התיכון בכלל. רובן ככולן אינן מהוות קרסים לכרונולוגיה מוחלטת. למעט סדרת הפתחים עם מזוזות השיש שבין הנרתקס לאולם בכנסיית הגיוס סטודיוס (Hg. Studios) בקונסטנטינופול. זו נבנתה, לפי רמזים שבכתובים, לקראת שנת 460 לסה"נ.¹⁹ לפי הקשת המשחררת הרחבה חזית דיכה נבנתה אפוא קרוב לוודאי אחרי שנת 300 ואולי סמוך לשנת 460 לסה"נ או לאחריה.

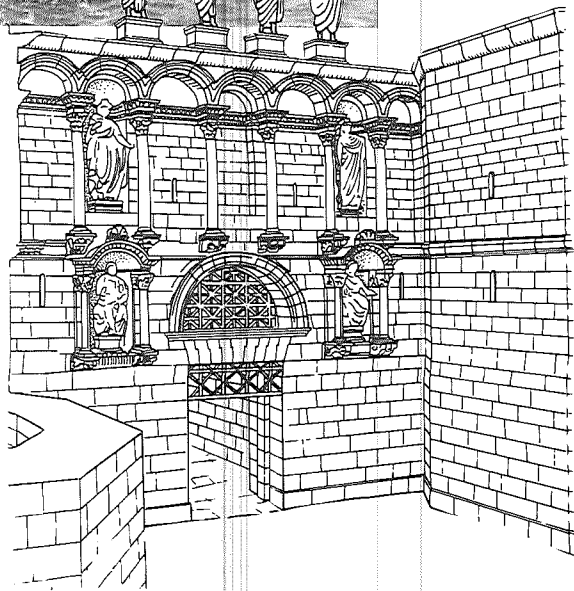
18 תכנית העיר ספליט עם שרידי הארמון ראו: S.A. McNally, J. Marasovič & T. Marasovič (eds.), *Diocletian's Palace: American-Yugoslav Joint Excavations*, V, Minneapolis 1989, fig.1; שחזור צבעוני של הארמון מכיוון הים ראו: J.J. Wilkes, *Diocletian's Palace: Residence of a Retired Emperor*, London: 127; וכן: T. Marasovič, *Diocletian's Palace*, Split 1967, pls. 1–89, 55, 646; לדוגמאות של קשתות רחבות ראו: 1993, pl. 19; J.&T. Marasovič, *Diocletian Palace*, Zagreb 1970, figs. 44–47, 59–60; את השער הרומי שהשתמר במסגד בעיר חמה בסוריה יש לתארך לדעתי לא לפני ימי דיוקלטיאנוס, ראו: P.J. Riis, 'Remains of a Roman Building in Hamā, Syria', *Berytus*, 2 (1935), pls. XIV; XV, 1

19 L.-F. Cassas, *Voyage pittoresque de la Syrie, de la Phoenicie, de la Palestine et de la Basse Aegypte*, I, Paris 1779, fig. 10; G. Downey, *A History of Antioch in Syria: from Seleucus to the Arab Conquest*, Princeton, N.J. 1961, pp. 211–213; W. Müller-Wiener, *Bildlexikon zur Topographie Istanbuls: Byzantion-Konstantinopolis-Istanbul bis zum Beginn des 17. Jahrhunderts*, Tübingen 1977, Figs. 324 (land wall), 342 (Golden Gate), 346 (wall), 362 (sea wall). סוג זה של קשת נמצא בקונסטנטינופול עוד במאה העשירית לסה"נ, באגף בוקלאן של הארמון הגדול, ראו: T.F. Mathews, *The Art of Byzantium*, London 1998, fig. 51; את השער הרומי מן המאה הרביעית לסה"נ (?) בשער הדרומי של פרגה (פמפיליה): A. Akurgal, *Ancient Civilizations and Ruins of Turkey*, Istanbul 1973, p. 331; לכנסיית הגיוס סטודיוס ראו: T.F. Mathews, *The Byzantine Churches of Istanbul: A Photographic Survey*, University Park, Pa. & London 1976, figs. 15–19. מבחינת השימוש בקשת הרחבה במזרח התיכון עולה תמונה מורכבת יותר. בבדיקה אישית שערכתי באתרים ביונטיים במצרים כולל אלכסנדריה, אבו מינה, דגדגה, אשמוניין ובשני המנזרים בטוהג, לא מצאתי עדות לקשתות ממין זה. לעומת זאת ברבת-עמון משחררות קשתות רחבות את הכניסה ה'משולשת' לאודאון, ראו: בטלר (לעיל, הערה 15), עמ' 43–47, איור 35. בכנסיות צפון סוריה נבנו בדרך כלל קשתות משחררות לא רחבות נורמליות, ראו: H.C. Butler, *Early Churches in Syria*, Princeton 1929, fig. 55; E. Baccache, *Églises de village de la Syrie du Nord, II: Plates* (Documents d'archéologie: La Syrie à l'époque de l'Empire Romain d'Orient, 1), Paris 1979, pls. 215, 229, 419; A. Naccache, *Le décor des églises de villages d'Antiochène du IVe au VIIe siècle, I-II* (BAH, 144), Paris 1992, pls. LV.1; LIX.1 (Qal'at Kalōta, Mšabbak) לעתים נדירות נבנו קשתות רחבות, למשל ברליקוריום מבכירה או בכנסייה באלברה, ראו: Ch.M. de Vogüé, *Syrie centrale: Architecture civile et religieuse du Ier au VIIIe siècle*, I, Paris 1865, pl. 32 עמ' 71, לוח 198. לאחרונה פורסמה קשת מעוטרת רחבה מכנסייה בצפון סוריה, ראו: שטרובה (לעיל, הערה 5), עמ' 22, איור 37; מן התקופה האמיית נמצאה דוגמה אחת לקשת רחבה, בארמון במג'דל-ענג'ר בבקעת הלבנון, ראו: M. Chehab, 'The Ummayyad Palace at Anjar', *Ars Orientalis*, 5 (1963), p. 24, fig. 1; הרחבה מהפתח הופיעה כבר בפגרה, כנראה במאה הראשונה לסה"נ, ראו: J. McKenzie, *Petra*, New York 1990, pl. 154

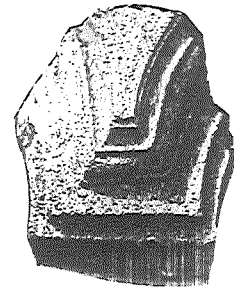
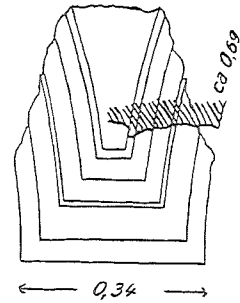
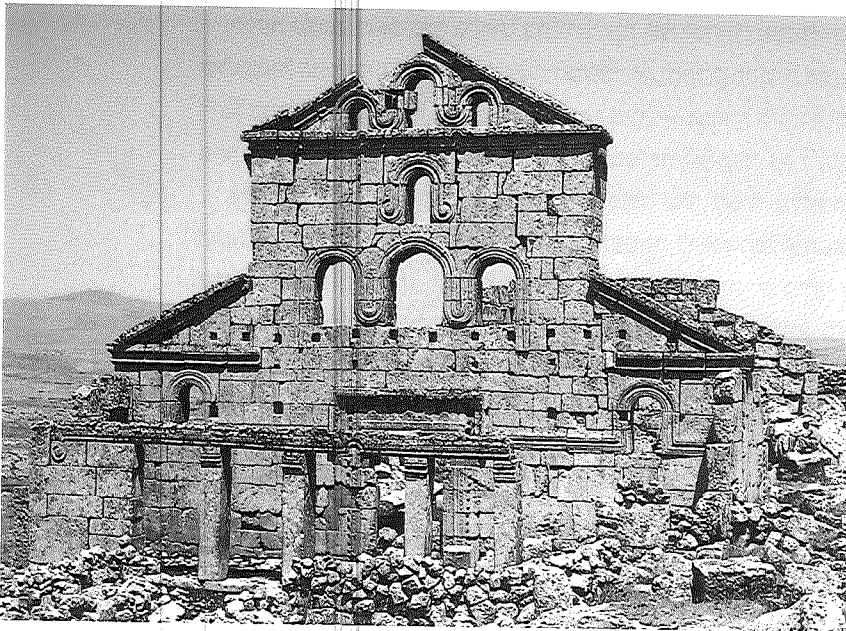
איור 12 (משמאל):
ציור שחזור של
ארמון דיוקלטיינוס
בספליט, קרואטיה,
300 לסה"נ בערך
איור 13 (למטה):
השער המזרחי
בחומת ארמון
דיוקלטיינוס
בספליט, 300 לסה"נ

הטווח הכרונולוגי של הכרכוב הכולט המפריד בין הקומות וגם (למרכבה הצער) של הכותרות האינזיות האלכסוניות התומכות בו (diagonal or four sided Ionic capitals) רחב בשלב זה של המחקר מכדי לסייע לקביעת תאריך מדויק.²⁰ לעומת זאת בקומה העליונה של חזית דיכה יש חלון עם צמד קשתות (חלון כפול) הנתמכות באמצע על ידי עמוד עגול. בעוד העמוד העגול הוא השערה (אף שנמצא כמוהו בין השרידים), הרי הקשת הכפולה היא ודאית, שכן היא מגולפת באבן אחת (איור 14). חלון זה הוא וריאנט ארכיטקטוני 'מקוצר' של חידוש אחר מארמון דיוקלטיינוס (300 לסה"נ) – הלוג'יה (loggia). בחזית הארמון בספליט הפונה אל הים, בקומה העליונה, היה מסדרון ארוך שנפתח אל הנוף מצד אחד

על ידי סדרת קשתות – ארקדה – ומצד אחר אל פתחי חדרי המגורים המלכותיים המשוערים שהיו בקומה זו (איור 12). מן הים האדריאטי היגרה הלוג'יה בעיקר אל צפון אפריקה, והיא מצוירת שם כמעט בכל וילה על הפסיפסים מן המאה הרביעית ואילך, ודרך אנטיוכיה הגיעה גם לצפון סוריה.

J. Dentzer-Feydy, 'Les chapiteaux ioniques de Syrie méridionale', *Syria*, 57 (1990), pp. 171–176, figs. 43–53; 20
K.S. Freyberger, 'Die Bauten und Bildwerke von Philippopolis: Zeugnisse imperialer und orientalischer Selbstdarstellung der Familie des Kaisers Philippus Arabs', *Damaszener Mitteilungen* 6 (1992), 293–311,

איור 14 (מימין):
אבן המתפצלת
לשתי קשתות של
חלון כפול מבית
הכנסת בדיכה

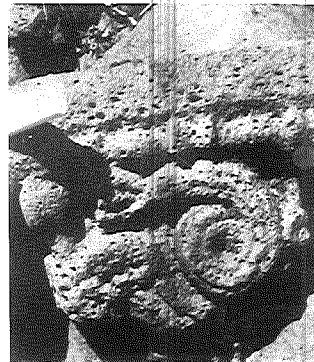
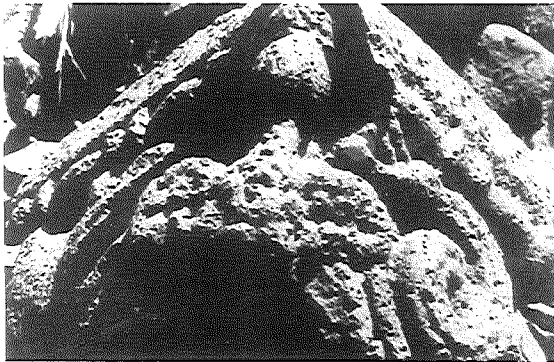
איור 15 (למעלה):
חלון משולש
בלוגייה של כנסייה
בצפון סוריה, אחרי
480 לסה"נ

אחד מחלוצי המחקר של כנסיות צפון סוריה, ז'אן לסוס (Lassus), אף הגדיל לעשות וטען שהלוגייה, לרוב רק החלון הקשות הכפול, היא 'סימן ההיכר' של הכנסיות באזור בתקופה הביזנטית (אחרי זמנו התברר שהעיקריות, אולי הראשונות, שבהן נבנו לא לפני 480 לסה"נ; איור 15).²¹

Pls. 59-66; ד' ייבין, בית הכנסת בכורזין: חפירות בשנים 1962-1964, 1980-1987, ירושלים תשס"א, איורים 89-92, לוח 9.

21 ללוגייה בחזית ארמון דיוקלטינוס ראו: וילר (לעיל, הערה 10), איור 127; וילקס (לעיל, הערה 18), לוחות 6, 19; T. Marasovič, *Diokletian Palace*, Split 1968, p. 24; הנ"ל, ארמון דיוקלטינוס (לעיל, הערה 18), לוחות 6-10, 1; J.J. Wilkes, *Diocletian's Palace, Split: Residence of a Retired Roman*; 19; K.M.D. Dunbabin, *The Mosaics of Emperor*, Sheffield 1986, p. 28, fig. 3. לפסיפסי צפון אפריקה ראו: *Roman North Africa: Studies in Iconography and Art*, Oxford 1978, pp. 119ff. pls. 43-44, 49, nos. 111-112, 123-127. להופעת לוגיות וחלונות כפולים ומשולשים בכנסיות ביזנטיות במזרח הים התיכון ראו: L. Rodley, *Byzantine Art and Architecture, An Introduction*, Cambridge and New York 1999, fig. 39; Ch. Texier & R.P. Pullan, *Byzantine Architecture*, London 1864, pls. 18-21; Theocharidou, *The Reconstruction of Byzantine and Meta-Byzantine Monuments in Thessaloniki*, Athens 1985, pp. 3, 16, 22-25, 32-34 (in Greek); מתיוס, כנסיות (לעיל, הערה 19), תכופות; בקצ'י (לעיל, הערה 19), איורים: 14, 106, 217, 255, 283; I. Lassus, *Sanctuaires chrétiens de Syrie*, Paris 1947, (כלב לוח, בראד וביוס); 422, 419, 402, 475-474; H.W. Beyer, *Die Syrische Kirchenbau*, Berlin 1925, fig. 76; pp. 76-77; בטלר (לעיל, הערה 15), איורים 164, 171-173, 180, 240; הנ"ל (לעיל, הערה 19), איור 189; דה ווגה (לעיל, הערה 19), לוחות 20, 48, 112, 135; שטרובה (לעיל, הערה 5), איורים 13 (טורמנין), 78, 104 (כלב לוח); נקצ'ה (לעיל, הערה 19), לוח XI (סרגיבל); G.H. Forsyth & K. Weitzmann, *The Monastery of St. Catherine at Mount Sinai: The Church and Fortress of Justinian*, Ann Arbor, Mich. 1973, pl. 25; M. Piccirillo, *I mosaici di Giordania*, Rome 1986, fig. 54, Cat. Nos. 4-6, 8-11. לאבחנה המקורית של לסוס ראו בספרו (שם), עמ' 76. זוג חלונות קשורים דומים מאוד לריכה ברוחבם ובאבן המתפצלת לשתי קשתות נמצאו גם בחורן השכן לנו, בחסימה הביזנטית של פתח הפרטוריום במיסמה. ראו: מעוז (לעיל, הערה 13), לוח 2.

הרעת נותנת שאם כבר סקרתי בחזית דיכה שני יסודות אמנותיים המצביעים על המחצית השנייה של המאה החמישית לסה"נ – הקשת המשחררת והחלון הקשות הכפול – אני מתקרב להכרעה באשר לזמן בנייתה. ניתוחו של פריט ארכיטקטוני נדיר – במזרח הים התיכון בכלל – שנמצא לפי שעה רק בחורבות בית הכנסת בדיכה, ושיש לשייכו כנראה לעיטורי ארון הקודש, יכריע לדעתי את הכף. קליר אפשטיין, שסקרה את דיכה לראשונה מיד לאחר מלחמת ששת הימים, מצאה את האבן הקטנה, השחוקה וחסרת הימרות הזאת, והעניקה לי את תצלומה (איור 16); היום היא במחסן מוזאון עתיקות הגולן (בקצרין). זהו שבר של פינה, ומשני צדדיה יש גילוף בזווית של 90 מעלות. בכל אחד מהצדדים מגולף בתבליט לוליין עשוי חבלים שזורים. ובדיוק באמצע, כאילו מזדקר מן הפינה, מגולף נשר חסר ראש. הנשר ניכר בכטנו העגולה (בסגנון המוכר מפסלים אחרים בגולן, גדולים פי כמה²²) ובצמד הכנפיים, כנף מכל צד של הפינה. אמנם הוא קטן ולא מרשים במיוחד, אבל זהו ללא ספק נשר המזדקר החוצה מפינת פריט ארכיטקטוני.

איור 16: פינה שבורה של כותרת נשר מבית הכנסת בדיכה (צילום: קליר אפשטיין)

'צדיקים מלאכתם נעשית בידי אחרים' – דווקא על פריטים מסוג זה, כותרת הנשר (Adlerkapitell), נכתבה כבר לפני שנים רבות עבודת דוקטור (ליתר דיוק Inaugural Lecture).²³ בתמצית, נשר הוא סמל מלכותי ועל כן עיטר כבר בתקופה הרומית את המשקוף או הקשת של פתחים מלכותיים (=חשובים). בתקופה הביזנטית – לא לפני 460 לסה"נ (אין דוגמאות מתוארכות קודמות) – הוא הופיע בפניות כותרות קורינתיות בבניינים בעלי חשיבות מיוחדת באלכסנדריה (כותרות פזורות), בסלוניקי (לאורך צדדי התווך בכנסיית אכירופויאטוס; איור 17), בקיליקיה (בדרום תורכיה, באלהן מנסטירי Alahan

22 ריכוז צילומים של פסלי נשרים ראו: אמנות יהודית בגולן (קטלוג מוזאון הכט, 3), חיפה תשמ"ז; וכן: מעוז (לעיל), הערה 3), ב, ודיון שם, א, עמ' 254-259.

23 J. Kramer, *Skulpturen mit Adlerfiguren an Bauten des 5. Jahrhundert n. Christus in Konstantinopel*, Köln 1968
R. Kautzsch, *Kapitellstudien: Beiträge zu* היה: ושתארך אותן נכונה, ה-79
einer Geschichte des spätantiken Kapitells im Osten vom Vierten bis ins siebente Jahrhundert, Berlin & Leipzig
M.L. Fischer, 1936, pp. 28-30, nos. 69, 79. וראו גם נשרים במקום פרח האבקוס בכותרת הקורינתית בתקופה הרומית:
'Figural Capitals in Roman Palestine, Marble Imports and Local Stones: Some Aspects of "Imperial" and "provincial" Art', *Archäologischer Anzeiger, Jahrbuch des Deutsches Archaologischer Instituts*, Rom 1991, pp. 119-144

ALON-18.

איור 17: כותרת נשך על עמודי אולם התווך בכנסיית אכירופויאטוס בסלוניקי, המחצית השנייה של המאה החמישית לסה"נ

[Manastiri], על ארבעת העמודים התומכים את הכיפה המרכזית) ולבסוף בבירה קונסטנטינופול עצמה (במעברי הנרתקס של כנסיית הגיוס סטודיוס).²⁴ מכיוון שמדובר בחידוש סגנוני מיוחד ונדיר, אין זה מפתיע שכל כותרות הנשר המתוארכות בוודאות נוצרו סביב 460 לסה"נ. יוצא מזה – ואת זאת יש להדגיש – שהמתודה הטיפולוגית-הכרונולוגית איננה מאפשרת להציע לכותרת מדיכה (ובדוקצייה לבניית בית הכנסת עצמו, כאשר כותרת הנשר מתוספת ליסודות שנדונו לעיל) תאריך השונה בהרבה מזה של כל שאר הכותרות. תזוזה של עשר-עשרים שנה לכל כיוון נחשבת נסבלת, אם יתגלו נתונים חדשים ומדויקים יותר, אך תזוזה של מאה שנים מחייבת רויזיה יסודית וחסרת פשרות בניתוח הנתונים; את המתודה עצמה כאמור אי אפשר לעניית דעת להפריך (לעניין מוטיב הנשר ראו מאמרה של נ' יובל-חכם בחוברת זו, עמ' 65-80).²⁵

בדרך כלל אין לבסס מסקנות ארכאולוגיות-היסטוריות על שיטת מחקר אחת. והנה בסקר הארכאולוגי-הקרמי שערך חיים בן דוד ב'גולן התחתון' (מרכז-מערב הגולן) לא נתגלו שרידי בתי כנסת ביישובים שהיו מיושבים בתקופה הרומית התיכונה עד המאה הרביעית לסה"נ. ולעומת זאת בכל האתרים שהתגלו בהם חורבות או חלקים מעוטרים של בתי כנסת, התיישבו, לפי ממצא החרסים בכל אתר, במאה החמישית והשישית לסה"נ.²⁶

24 לכנסיית הגיוס סטודיוס בקונסטנטינופול ראו: מתיוס (לעיל, הערה 19), ולהלן אברסולט. לאלהן ולסלוניקי ראו: M. Gough (ed.), *Alahan: An Early Christian Monastery in Southern Turkey*, Toronto 1985, pl. 46 קרמר (שם), עמ' 36-81, איורים 12-14, 19, 23, 27, 35, 37; J. Ebersolt & A. Thiers, *Les églises de Constantinople, I-II*, Paris; 1914, fig. 5; J.-M. Spieser, *Thessalonique, et les monuments du IVe siècle: contribution à l'étude d'une ville paléochrétienne*, Athens & Paris 1984, pl. 23, 2

25 כפי שטענתי לגבי בית הכנסת בכפר-נחום, וכפי שטוען עתה מוטי אביעם (M. Aviam, *Jews, Pagans, and Christians in the Galilee*, Rochester, NY 2004, pp. 147-169) לגבי בית הכנסת בברעם (אך לא כך הוא בריכה), לפעמים המתודה הטיפולוגית-הכרונולוגית יכולה להצביע רק על תאריך יצירתם של הפריטים הארכיטקטוניים ולא על תאריך בנייתם והרכבתם בקירות הבית אם הם משמשים כ-*spolia*. במקרים כאלה המתודה אינה מועילה למעט הצעת תאריך פוסט-קוום, שיכול להיות מוקדם במאות שנים לזמן הבנייה. בשנים האחרונות מתגלים בארץ-ישראל, בחורן ובעולם בכלל יותר ויותר בניינים מונומנטליים שנבנו מ-*spolia*. לתיארוך בנייה כזאת עומדת לעת עתה רק השיטה הסטריגרפית בסיוע המטבעות והשיטה של עיקוב מדויק אחרי 'צמיחת' הבנייה (כלומר אילו חלקי קירות משולבים זה בזה ומה 'נדבק' למה). לדעתי עומד לפתחו של הדור הצעיר האתגר להציע מתודה בלתי תלויה לתיארוך מבנים המורכבים ומשתמשים ב-*spolia*. ייתכן שזיהוי היסוד האמנותי או השכני המאוחר ביותר במבנה, הגסתר מן העין בסריקה שטחית, הוא שיאיר את הדרך לפתרון.

26 ח' בן-דוד, 'הישוב בגולן התחתון בתקופת שלהי ימי הבית השני, המשנה והתלמוד', עבודת דוקטור, אוניברסיטת בראיילן, תש"ס.

כך אישש הסקר הארכאולוגי-הקרמי באופן חד-משמעי את תאריך בנייתם האפשרי היחיד של בתי הכנסת בגולן בהתאמה מדויקת להפליא לתיארוך לפי המתודה הסגנונית-האמנותית והשוואתיה הכרונולוגיות. לתיארוך זה מתאימים גם המטבעות שנמצאו בחפירות בתי הכנסת (כנף, עין-נשוט, דביה, קצרין ולאחרונה דיר-עזיז ואם-אלקנטיר). כך מצטרפת שיטת מחקר נוספת – הארכאולוגית-הסטרטיגרפית-הנומיסמטית – לשתי המתודות שכבר צוינו. מאחר שתיארוך בתי כנסת עומד על שלושה יסודות, אפשר לסכם ולומר שהוא יצא מגדר כל ויכוח או ערעור. ההשלכות ההיסטוריות של הפריחה היישובית בגולן דווקא בתקופה הביזנטית מצטרפות עתה למגמה לראות בתקופה זו בכל ארץ-ישראל תקופה של פריחה למרות ואולי בגלל המגבלות שהציבו השלטונות האימפריאליים והמאבק עם הכנסייה הנוצרית.²⁷

אם הראיתי במאמר זה שבעזרת המתודה הטיפולוגית-הכרונולוגית, או, במילים אחרות, בעזרת ניתוח משווה ככלים של תולדות הארכיטקטורה והאמנות, ניתן לתארך בית כנסת חרב בגולן בדיוק של עשור או שניים, כל המציעים תאריכים לבתי כנסת (או לכל בניין מונומנטלי אחר) ללא שימוש בשיטה דילן – ראוי שיבדקו את הצעותיהם. קריאה זו מושמעת תדיר, ולאחרונה יצאה מפי גרעון פרסטר,²⁸ ובמאמר זה אני מצטרף לקריאה זו.

27 ראו לאחרונה: ד' בר, 'התיישבות וכלכלה בארץ ישראל בתקופה הרומית המאוחרת ובתקופה הביזנטית', קתדרה, 107 (ניסן תשס"ג), עמ' 27-46. על אף האמור במחקרו של בר יש להזהיר מפני ראייה אופטימיסטית מדי של גידול ופריחה כלכלית רציפה ובלתי מופרעת במהלך התקופה הרומית המאוחרת והתקופה הביזנטית. תופעות של נשיפת יישובים בגליל ובגולן במאה הרביעית לסה"נ נתגלו גם במחקרו של בן-דוד (שם) וגם לאחרונה במחקרו של ע' לינבר, 'ההיסטוריה היישובית של הגליל המזרחי בתקופות ההלניסטית, הרומית והביזנטית לאור ממצאי הסקר הארכאולוגי', עבודת דוקטור, אוניברסיטת בראילן, תשס"ד. בפטרה היה פער יישובי במאה השנייה לסה"נ ויש עוד תופעות דומות. הדינמיקה היא אפוא מורכבת ובלתי רציפה. על החקיקה האימפריאלית כנגד היהודים ראו: א' לינבר, 'היהודים והיהדות בחוקי הקיסרות הרומית, ירושלים תשמ"ג. המאבק היהודי-הנוצרי משתקף לאחרונה במחקרי פסיפסי בתי כנסת, ראו: Z. Weiss, *The Sepphoris Synagogue*, Jerusalem 2005; R. Talgam, 'Similarities and Differences between Synagogue and Church Mosaics in Palestine during the Byzantine and Umayyad Periods', L. Levine & Z. Weiss (eds.), *From Dura to Sepphoris: Studies in Jewish Art and Society in Late Antiquity* (JRA Supplements Series, 40), Portsmouth, R.I., 2000, pp. 93-110 בארץ-ישראל, ראו: P.E.Q., 'Comments on Jewish and Christian Communities in Byzantine Palestine', Z.U. Ma'oz, 'Comments on Jewish and Christian Communities in Byzantine Palestine', *PEQ*, 117 (1985), pp. 59-68 idem, 'Ya-t-il des Juifs sans synagogue? Le cas du Golan dans l'antiquité', *REF*, 117 (1985), pp. 483-493 (Juillet-Décembre 2004), pp. 483-493

28 פרופ' גרעון פרסטר הוא זה שקירבני למחקר בתי הכנסת הקדומים בפרט והארכאולוגיה הקלסית בארץ-ישראל בכלל, בהזדמנות זו מן הראוי לכרכו על יציאתו לגמלאות ולאחל לו שנים רבות של עבודה מדעית פורייה.